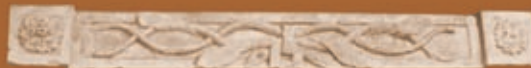

Powiat
ZYDŁOWIECKI
w województwie mazowieckim

200 lat

POWIATU SZYDŁOWIECKIEGO

DANUTA
SŁOMIŃSKA-PAPROCKA

Powiat
ZYDŁOWIECKI
w województwie mazowieckim

SZYDŁOWIEC 2008

Opinia naukowa
prof. dr hab. Waldemar Kowalski

Fotografie
WIEŚLAW WISMONT
oraz *Jan Gaworski* (s. 127, 128, 133), *Bogusław Paprocki* (s. 83, 91, 97, 101, 106, 111, 116, 121, 131, 132),
Henryk Pieczul (s. 78, 95, 99, 104, 112), *Barbara Polakowska* (s. 115, 125, 126), *Andrzej Rusak* (s. 87, 115, 117),
Zbyszko Siemaszko (s. 76), *Paweł Suchanek* (s. 52)

Tłumaczenie
Andrzej Dimiejko

Opracowanie redakcyjne
Marzena Maćkowska

Układ graficzny
Waldemar Oleszczak

Prace komputerowe
Marek Moćko

© Copyright by Danuta Słomińska-Paprocka, 2008

Na okładce
Fragment obecnego powiatu szydłowieckiego na *Mapie Galicji Zachodniej*
Antoniego Mayera von Heldensfeld, 1801-1804

ISBN 9788391981818

Wydawca: STAROSTWO POWIATOWE W SZYDŁOWCU

Wykorzystane źródła ikonograficzne oraz reprodukowane dzieła pochodzą ze zbiorów:
Archiwum Państwowego w Radomiu, Archiwum Akt Nowych w Warszawie,
Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Kielcach,
Muzeum Architektury we Wrocławiu, Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu,
Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, Zakładu Architektury
Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Krajowego Ośrodka Badań
i Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji
Zabytków w Kielcach, Biblioteki Głównej Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach,
Biblioteki Pedagogicznej w Szydłowcu oraz z kolekcji Jerzego Turka z Szydłowca

SPIS TREŚCI

7	Od Wydawcy
9	WSTĘP
11	OSOBISTOŚCI
17	ZARYS DZIEJÓW
17	Podziały administracyjne
25	Bogactwa naturalne
25	Pradzieje
26	Okres piastowski
29	I Rzeczpospolita
41	Pod zaborami
57	II Rzeczpospolita
64	Po II wojnie światowej
69	WALORY PRZYRODNICZE I KULTUROWE
69	Środowisko naturalne
77	Zabytki kultury i sztuki
77	Szydłowiec
112	Chlewiska
124	Jastrząb
126	Orońsko
135	Bibliografia
137	Summary

Oddaję do rąk Czytelników pracę Danuty Słomińskiej-Paprockiej, która jest pierwszą próbą popularnonaukowej monografii powiatu szydlowieckiego, a jednocześnie zarysem dziejów oraz prezentacją jego walorów przyrodniczych i kulturowych.

Znajdujemy tu informacje o naturalnych wielowiekowych związkach gospodarczych, społecznych i kulturowych miast, osad i wsi wchodzących w skład obecnego powiatu, m.in. Szydłowca, Chlewisk, Jastrzębia, Mirowa i Orońska, a także szczególnej roli, jaką odegrał ten region w rozwoju przemysłu i handlu.

Wydawnictwo prezentuje bogactwo urozmaiconego krajobrazu oraz oryginalne zabytki architektury i sztuki. Jest przewodnikiem po miejscach historycznych ważnych dla rodzimej tradycji, przedstawia też postacie związane z regionem i zasłużone w jego rozwoju.

Wyrażam przekonanie, że ta książka, wydana z okazji 200-lecia powstania powiatu szydlowieckiego, spełni bardzo pożyteczną rolę. Będzie przydatna w dydaktyce i wychowaniu w duchu lokalnego patriotyzmu. Uświadomi złożoną historię naszej rodzimej ziemi oraz wzmocni poczucie tożsamości, tradycyjnej otwartości i współczesnych aspiracji. Będzie wreszcie atrakcją dla turystów – amatorów historii oraz regionalistów – tej ciągle rosnącej rzeszy miłośników Ziemi Szydlowieckiej.

Starosta Szydlowiecki

Włodzimierz Górlicki

Przedmiotem publikacji jest powiat szydłowiecki położony w południowej części województwa mazowieckiego i graniczący z województwem świętokrzyskim; w jego skład wchodzi 5 gmin (Szydłowiec, Chlewiska, Jastrząb, Mirów, Orońsko) i 88 sołectw. Stolicą powiatu jest miasto Szydłowiec położone przy drodze krajowej E-7 Warszawa–Radom–Kraków, w pobliżu linii kolejowej oraz dużego węzła kolejowego w Skarżysku-Kamiennej. Powierzchnia powiatu wynosi 450 km², a liczba ludności przekracza 40 600 mieszkańców. Sieć osadniczą tworzą: miasto Szydłowiec i 96 miejscowości wiejskich.

Celem wydawnictwa jest zaprezentowanie dziejów oraz walorów przyrodniczych i kulturowych tego obszaru, jego specyfiki i oryginalności w skali lokalnej i ponadregionalnej.

Region, połączony w okresie I Rzeczypospolitej licznymi więzami państwowymi, społeczno-gospodarczymi i kulturowymi z Małopolską (Sandomierskiem), rozwijał się w ramach wielkich własności możnowładczych oraz dóbr kościelnych i szlacheckich; od 1795 r. wchodził w skład Galicji Zachodniej w zaborze austriackim, następnie Księstwa Warszawskiego, a od 1815 do 1914 r. – Królestwa Polskiego w zaborze rosyjskim. Status powiatu uzyskał po raz pierwszy w 1810 r.

O specyfice tego terenu świadczy urozmaicony krajobraz: od wzgórz i wzniesień Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej na południu po Równinę Radomską na północy, z rezerwatami i pomnikami przyrody oraz obszarami krajobrazu chronionego. Większość obszaru leży w zlewisku

rzeki Szabasówki (dopływu Radomki), której ramiona – wschodnie i zachodnie – łączą się koło Zaborowia.

Występujące tu surowce były przedmiotem eksploatacji i obróbki jeszcze w epoce kamienia (krzemień), w średniowieczu i w okresie nowożytnym (piaskowiec, rudy żelaza). Ośrodki ich wydobywania i przetwarzania liczyły się w potencjale gospodarczym Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Bogate tradycje kamieniarskie (kontynuowane po dzień dzisiejszy) i hutnicze wyróżniają powiat w skali kraju, a zabytkowa huta żelaza w Chlewiskach jest unikatem w skali europejskiej. Tradycje te utrwaliły nazwy miejscowe, np.: Ruda, Kopalnia, Kuźnia, Kuźnica, Huta, Hucisko, Goworek (od: gwarek = górnik), Piece (wapienniki), Tracze (tartak), Budki i Majdanki (osady śródleśne), a także figury św. Barbary stawiane przez górników swej patronce.

Obiekty dawnego górnictwa kamiennego (łomy piaskowca) wraz z interesującymi odsłonięciami i formami morfologicznymi są wykorzystywane w edukacji przyrodniczej i kulturowej.

Przejawem wysokiego poziomu kultury materialnej i rzemiosła były produkowane w Szydłowcu od 4. ćwierci XIX w. po rok 1939 sławne bryczki, a w okresie międzywojennym nadwozia do samochodów, które jeździły w Warszawie jako pierwsze w Polsce taksówki.

Sięgające średniowiecza tradycje rzemiosła i handlu są kontynuowane po dzień dzisiejszy, choćby w formie wyrobów ze szkła i ceramiki oraz cotygodniowych targów, również w działalności Cechu Rzemiosł Różnych w Szydłowcu.

Pozostałościami bogatej historii powiatu są historycznie ukształtowana struktura przestrzenna i bogate zasoby dziedzictwa kulturowego. Najcenniejszym i najlepiej zachowanym dziełem architektury i sztuki jest późnogoetycki kościół pw. św. Zygmunta w Szydłowcu, w którego budowie i wyposażeniu zaangażowane były warsztaty małopolskie i czeskie lub saksońskie oraz artyści pochodzenia włoskiego. To klejnot w szydłowieckiej koronie, ważny dla środkowoeuropejskiego kręgu kulturowego. Oryginalnym dziełem jest też, wielokrotnie niszczone i restaurowane, późnorenesansowy ratusz szydłowiecki i stojący przed nim pręgierz – świadek staropolskiego prawa. Również zamek – tętniące dzisiaj życiem centrum kultury i siedziba unikatowego w Polsce Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych – należy do nielicznych, zachowanych w całości, nowożytnych rezydencji, wznoszonych i wyposażonych przez budowniczych, kamieniarzy, sztukatorów i malarzy polskich, włoskich i niemieckich.

Udział artystów – należących do czołowych w XVI-XVII w. ośrodków artystycznych w kraju i za granicą – w realizacji inwestycji właścicieli miasta i władz miejskich świadczy o aspiracjach fundatorów i o randze Szydłowca, przyciągającego cudzoziemców. Od roku 1576 osiedlali się tu Szkoci, następnie Żydzi, przyczyniając się do rozwoju handlu. Wśród napływających na te tereny Włochów wyróżniali się budowniczowie i kamieniarze oraz specjaliści w zakresie hutnictwa wielkopieczowego. W wieku XVIII i XIX w rozwoju i modernizacji górnictwa i hutnictwa Staropolskiego Okręgu Przemysłowego znaczącą rolę odegrali Niemcy, Austriacy i Brytyjczycy.

Cenne zabytki architektury i sztuki znajdują się także w Chlewiskach. Są to: najstarszy w powiecie kościół o metryce XIII-wiecznej, przebudowany i wyposażony w XVI-XVII w. oraz otoczony krajobrazowym parkiem nowożytny dwór.

Przykładem romantycznej rezydencji jest odrestaurowany zespół dworski w Orońsku, w którym mieści się ogólnopolskie Centrum Rzeźby Polskiej – instytucja kultury z ośrodkiem pracy twórczej dla rzeźbiarzy i stałą galerią współczesnej rzeźby.

Spośród miejsc historycznych na uwagę zasługują upamiętnione miejsca starć i potyczek w czasie powstania styczniowego w 1863 r. w Szydłowcu, Stefankowie i Krogulczy Mokrej, a z okresu II wojny światowej – walk pod Szydłowcem we wrześniu 1939 r. oraz tragicznej pacyfikacji wsi Skłoby w kwietniu 1940 r.

Ważne miejsce wśród cmentarzy wyznaniowych zajmują: cmentarz rz.-kat. w Chlewiskach, z grupą unikatowych nagrobków żeliwnych wykonanych w miejscowych odlewniach, oraz cmentarz żydowski w Szydłowcu, należący do największych w Polsce nekropoli mozaistów, liczący ponad 3100 kamiennych nagrobków-macew o oryginalnej symbolice.

Książka dzieli się na dwie główne części: zarys dziejów powiatu oraz walory przyrodnicze i kulturowe. Poprzedza je prezentacja osób ważnych dla historii i kultury regionu, a zamykają bibliografia oraz tłumaczenie streszczenia na język angielski. Na ilustracje składają się reprodukcje obrazów, rycin, rysunków, archiwalnych map, planów, druków i fotografii oraz zdjęcia współczesne – w większości Wiesława Wismon-ta. Przy monografii współpracował Bogusław Paprocki.

Odrowążowie
(s. 11, 26-28, 77, 82, 112, 118)

Chlewicy
(s. 11, 27, 31, 32, 36, 112,
114-115, 118, 120)

Szydłowieccy
(s. 11, 12, 27-32, 77, 82, 86-90,
93, 98, 99, 101, 110, 118)

Wojciech Jastrzębiec
(s. 11, 29)

Zbigniew Oleśnicki
(s. 11, 29, 124)

Radziwiłłowie
(s. 11, 14, 30-32, 34-37, 39,
41, 77, 87, 90-92, 102-104,
110, 130)

Anna z Zamoyskich Sapieżyna
(s. 11, 41, 42, 80, 105, 126)

Stanisław Staszic
(s. 11, 39, 41, 42)

Antoni Klimkiewicz
(s. 11, 46, 119)

Wiktor Kozłowski
(s. 11, 116, 117)

Z regionem związanych jest wiele osobistości zajmujących ważne miejsce w życiu publicznym i społeczno-gospodarczym, nauce, kulturze i sztuce Polski. W średniowieczu byli to Odrowążowie i ich boczne linie: Chlewicy i Szydłowieccy oraz biskupi krakowscy, którzy przyczynili się do zasiedlenia tych terenów, rozwoju górnictwa i hutnictwa (szczególnie Jakub i Sławko Szydłowieccy, założyciele miasta Szydłowca oraz biskupi Wojciech Jastrzębiec i Zbigniew Oleśnicki, dzięki którym powstało miasto Jastrząb). Wielką karierę zrobili kolejni właściciele Szydłowca i okolic, a w XVI w. również Opatowa i Ćmielowa: Stanisław (1405-1493) i jego synowie Jakub (+1509) i Mikołaj (1480-1532), związani z dworami królewskimi Kazimierza Jagiellończyka, Jana Olbrachta i Zygmunta I, osiągając godności kasztelanów i starostów, wreszcie Krzysztof Szydłowiecki (1467-1532), kanclerz wielki koronny, na którym wygasł ród Szydłowieckich. Świadectwem ich aspiracji są kościoły i renesansowy zamek w Szydłowcu. Spośród władających od 1548 do 1802 r. dobraćmi szydłowieckimi Radziwiłłów, mających główną siedzibę na Litwie, szczególne zasługi położyli Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1559-1616), marszałek wielki litewski oraz jego syn Albrycht Władysław (1589-

-1636); w tym okresie hrabstwo szydłowieckie przeżywało rozkwit.

Ostatnia właścicielka hrabstwa, ks. Anna Sapieżyna (1772-1859), córka Andrzeja Zamoyskiego, kanclerza Rzeczypospolitej, od najmłodszych lat związana z nurtem patriotyczno-niepodległościowym, angażowała się w powstania narodowe (kościuszkowskie, listopadowe). Sprzyjała inicjatywom gospodarczego i kulturalnego rozwoju hrabstwa; w 1819 r. ufundowała w Szydłowcu gmach szkoły elementarnej, z nowoczesnym programem nauczania.

Administratorem dóbr Sapieżyny był ks. Stanisław Staszic (1755-1826), jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego Oświecenia, niezmiernie zasłużony dla rozwoju nauki, oświaty i przemysłu, m.in. Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Jednym z wychowanków założonej przez Staszica w Kielcach Akademii Górniczej (1818-1826) był inż. Antoni Klimkiewicz, budowniczy wielkich pieców w Ostrowcu Świętokrzyskim (1837), Aleksandrowie i Nadolnej k. Chlewisk. W roku 1858 zmarł w Chlewiskach i tam został pochowany Wiktor Kozłowski, nadleśniczy w Chlewiskach, zasłużony dla nauk przyrodniczych, autor m.in. słownika leśnego (1846) i niezwyklej „Biblioteki z drzew

- Soltykowie*
(s. 12, 39, 41, 42, 49, 56, 119, 120)
- Samuel Różycki*
(s. 12, 49)
- Marian Langiewicz*
(s. 12, 49-50)
- Dionizy Czachowski*
(s. 12, 50)
- Aleksander Malanowicz*
(s. 12, 13, 50, 51)
- Henryk Dobrzański „Hubal”*
(s. 12, 61-62)
- Franciszek Christiani*
(s. 12, 46, 126, 128)
- Broel-Platerowie*
(s. 12, 51, 56, 119-120)
- Marcin i Mikołaj Czarny*
(s. 12, 85, 86)
- Stanisław Samostrzelnik*
(s. 12, 30, 88, 90, 101)
- malarz Piotr z Królewca*
(s. 12, 101)
- Bartłomiej Berecci*
(s. 12, 88, 89)
- Kasper Fodyga*
(s. 12, 35, 94, 101, 102, 103)

leśnych” (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu).

Do wybitnych osobistości należy zaliczyć: właścicieli dóbr chlewiskich Stanisława Sołtyka (1752-1833), rzecznika reform na Sejmie Czteroletnim (1788-1792), marszałka sejmu Księstwa Warszawskiego (1811) oraz jego syna Romana (1791-1843), oficera napoleońskiego, generała Wojska Polskiego, posła na sejm z powiatów szydłowieckiego (1824) i koneckiego (1830). Za Stanisława Sołtyka (od 1811 r. posła z powiatu szydłowieckiego) Chlewiska stały się jego główną rezydencją, żywym ośrodkiem towarzyskim i kulturalnym.

Z powstaniami narodowymi w 1831 i 1863 r., z którymi wiązą się miejsca bitew i potyczek w Szydłowcu, Wierzbicy, Mirowie, Stefankowie i Krogulczy, łączą się nazwiska ich dowódców: gen. Samuela Różyckiego oraz Mariana Langiewicza i Dionizego Czachowskiego, a także księdza-patrioty Aleksandra Malanowicza (+1893), proboszcza szydłowieckiego od 1861 r. W tradycje powstańcze wpisuje się postać mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala” (1897-1940), dowódcy pierwszego oddziału partyzanckiego podczas II wojny światowej, działającego w okolicach Szydłowca i Przysuchy.

W Orońsku spędził ostatnie lata życia Franciszek Christiani (1772-1842), który położył podwaliny pod nowoczesne drogownictwo w Królestwie Polskim (m.in. kierował budową traktu krakowskiego), a w Orońsku przebudował wieś i stworzył koncepcję nowoczesnej rezydencji.

Z Chlewiskami związani są Broel-Platerowie – ich właściciele w latach 1896-1912. Ludwik (1844-1909) gruntownie wykształcenie i prak-

tykę metalurgiczną zdobyte we Francji wykorzystał w swych majątkach, rozbudowując kopalnie rud żelaza i zakłady metalurgiczne; był fundatorem kościoła pw. św. Ludwika w Bliżynie. Syn Ludwika, Konstanty (1872-1927) był politykiem konserwatywnym; w czasie I wojny światowej rozwijał działalność dyplomatyczną na rzecz niepodległej Polski.

Wybitne osobistości spotyka się również spośród twórców architektury i sztuki, głównie w Szydłowcu i w Orońsku. Należy do nich Marcin Czarny (+1508) i jego warsztat malarzski, w którym powstał szydłowiecki poliptyk. Czarny był czołowym malarzem krakowskim przełomu XV i XVI w., twórcą wielu obrazów ołtarzowych, m.in. w Tarczku i Bodzentynie. Twórcami renesansowych polichromii w kościele i zamku szydłowieckim byli: Stanisław Samostrzelnik (ok. 1480-1541), cysters z Mogiły i kapelan Krzysztofa Szydłowieckiego oraz malarz Piotr, sprowadzony w 1526 r. przez Szydłowieckich z Królewca. Autor nagrobka Mikołaja Szydłowieckiego – Bartłomiej Berecci należał do najwybitniejszych w Polsce twórców architektury i rzeźby renesansowej, realizowanej na dworze Zygmunta I (dziedziniec zamku wawelskiego – 1535 r., kaplica Zygmuntowska – 1533 r.). Autorem szydłowieckiego ratusza oraz przebudowy zamku w obecnych formach był osiadły w Chęcinach włoski budowniczy i kamieniarz Kasper Fodyga, zatrudniony przez Radziwiłłów w ich posiadłości w Nieświeżu i sprowadzony w 1600 r. do Szydłowca, budowniczy kaplic-mauzoleów w Chęcinach i na Świętym Krzyżu. Przy stawianiu ratusza pracował też mistrz sztuki murarskiej Jan Herbek, który w Kielcach kierował budową pałacu bisku-

Zygmunt Vogel
(s. 13, 78, 79, 95)

Jakub Monaldi
(s. 13, 92)

Fryderyk A. Lessel
(s. 13, 120)

Józef Szermentowski
(s. 13, 78, 79, 94, 95, 96, 104)

Józef Brandt
(s. 13, 41, 57, 79, 130-131)

Alfred Schouppè
(s. 13, 99, 128)

Apoloniusz Kędzierski
(s. 13, 79)

Franciszek M. Lanci
(s. 13, 128)

Jan Styka
(s. 13, 51, 53)

Władysław A. Malecki
(s. 13, 56-57)

Franciszek Ejsmond
(s. 13)

Konstanty Laszczka
(s. 13)

pów krakowskich i kościoła św. Trójcy. Z Szydłowcem końca XVIII w. wiążą się nazwiska artystów: Zygmunta Vogla (1764-1826) oraz Jakuba Monaldiego (1730 – po 1798). Vogel, inspirowany przez króla Stanisława Augusta, był autorem cyklów widoków Warszawy oraz „sławniejszych pamiątek narodowych”, w ramach których w 1795 r. namalował widok rynku w Szydłowcu – bezcenne źródło ikonograficzne. W tymże roku powstała rzeźba śpiącej Ariadny (kopia rzeźby kapitolinińskiej) użyta w nagrobku Marii Radziwiłłowej w kościele w Szydłowcu; jej twórca, Monaldi, należał do najwybitniejszych w Polsce rzeźbiarzy związanych z mecenatem Stanisława Augusta (autor m.in. rzeźb w zamku warszawskim i Łazienkach). Przebudowę i rozbudowę pałacu w Chlewiskach za Stanisława Sołtyka kierował Fryderyk A. Lessel, autor klasycystycznych pałaców warszawskich, który dyplom architekta otrzymał z rąk Stanisława Augusta. Widok rynku i dziedziniec zamku w Szydłowcu były tematami młodzieńczych obrazów Józefa Szermentowskiego (1833-1876), malarza urodzonego w Bodzentynie, uprawiającego malarstwo krajobrazowo-rodzajowe.

Liczna grupa artystów przewinęła się przez Orońsko – od 1834 r. własności Christianich, a od 1877 r. także siedziby Józefa Brandta (1841-1915), słynnego malarza-batalisty, który stworzył tam żywy ośrodek kulturalno-artystyczny, przyciągający licznych twórców, m.in. malarzy Alfreda Schouppègo i Apoloniusza Kędzierskiego (obaj malowali motywy szydłowieckie). Za Christianich zbudowano w Orońsku nową rezydencję – pałacyk wzorowany na willach włoskich, którego projektantem był Franciszek Maria Lanci (1799-1875),

autor neostylowych kościołów i rezydencji, m.in. Złotej Kaplicy przy katedrze poznańskiej, kościoła w Borkowicach, zespołu pałacowego w Końskich.

U schyłku lat 80. XIX w. w Szydłowcu bywał Jan Styka (1858-1925); śladem jego pobytu jest portret proboszcza Aleksandra Malanowicza. Styka uczył się malarstwa w wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych, na stypendium we Włoszech oraz w pracowni Jana Matejki. Uprawiał malarstwo religijne i historyczne (zwłaszcza batalistyczne) i portretowe. Zasłynął jako współtwórca (z Wojciechem Kossakiem) *Panoramy Raclawickiej* wystawionej w 1894 r. we Lwowie, a od 1985 r. we Wrocławiu.

W Szydłowcu ostatnie miesiące życia spędził Władysław Aleksander Malecki (1836-1900), malarz urodzony w Masłowie k. Kielc, którego pejzaże (zwłaszcza alpejskie) cieszyły się dużym powodzeniem w Europie. Pobyt Maleckiego w Szydłowcu upamiętniono tablicą na ratuszu oraz ulicą jego imienia.

Z Krogulczy Mokrej wywodzi się Franciszek Ejsmond (1859-1931), malarz, ojciec poety Juliana. Uczył się w pracowni Wojciecha Gersona w Warszawie oraz w akademii w Monachium (1879-1886), gdzie związał się z polską kolonią artystyczną (m.in. z Józefem Brandtem). Autor cenionych scen rodzajowych z życia wsi i miasteczek, scen z polowań i portretów. Jego obrazy znajdują się głównie w Muzeum Narodowym w Warszawie.

Autorem płaskorzeźby Matki Boskiej z Dzieciątkiem w zaplecku tronu biskupiego w farze szydłowieckiej jest Konstanty Laszczka (1865-1956), należący do najwybitniejszych i wszechstronnych rzeźbiarzy polskich XX w.

Franciszek Mączyński
(s. 14, 93)

Jarosław Wojciechowski
(s. 14, 124)

Antoni Karczewski
(s. 14, 96, 100, 105, 110)

Julian Lisiecki
(s. 14, 112, 114)

Hiacynt Przetocki
(s. 14)

Felicjan Gaudzicki
(s. 14)

Amelia z Christianich Pruszkowa
(s. 14)

Michał Mosiołek
(s. 14, 53)

Jan Wiśniewski
(s. 14, 15)

Od roku 1899, związany z Krakowem jako profesor Akademii Sztuk Pięknych, stosował różne techniki i tworzywa (zwłaszcza ceramikę). Jego liczne rzeźby (w tym pomniki), plakiety i medale – w przewadze portretowe – cechuje ekspresja (wpływy secesji i modernizmu) oraz realizm.

W okresie międzywojennym w Szydłowickiem działali architekci z Krakowa (Franciszek Mączyński, 1874-1947) i Warszawy (Jarosław Wojciechowski, 1874-1942; Antoni Karczewski, 1898-1957; Julian Lisiecki, 1881-1944). Mączyński zaprojektował wieżyczkę na sygnaturkę kościoła w Szydłowcu, a Wojciechowski (autor m.in. restauracji kościoła dominikanów w Sandomierzu oraz kościołów w Miedzierzy powiat konecki i w Odrzywole powiat opoczyński) dokonał neoromańskiej rozbudowy kościoła w Jastrzębiu (1909-1928). Karczewski zinwentaryzował zamek szydłowiecki i zaprojektował odrestaurowanie ratusza. Lisiecki był autorem projektu rozbudowy kościoła w Chlewiskach (1922).

Ambicje literackie przejawiał Hiacynt Przetocki (ur. ok. 1599, od 1637 pleban i kaznodzieja w Wysokiej), autor 13 publikacji (kazań, lamentów pasyjnych, epigramatów i innych utworów literackich o treści religijnej i obyczajowej), m.in. moralizatorskiej *Kołądy* wydanej w 1655 r. (w związku z epidemią, jaka nawiedziła te okolice w 1653), poświęconej właścicielowi Szydłowca Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi, w której zawarł krytyczną ocenę charakteru i obyczajowości szlachty i chłopów.

Poetą, dramaturgą i publicystą oświeceniowym w okresie Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego był Felicjan Gaw-

dzicki (1755-1836), od 1808 r. właściciel wsi Dobrut, znany również z ufundowanego przez siebie nagrobka siostry Marii i jej męża Mikołaja Radziwiłła w szydłowieckiej farze, któremu – jako swemu protektorowi – poświęcił liczne panegiryki. Tytułem do sławy poetyckiej Gaudzickiego były wydane w 1814 r. popularne *Pieśni wolnomularskie*. Pochowano go w podziemiach szydłowieckiej fary.

Z Orońskiem związana jest Amelia z Christianich Pruszkowa (1815-1867), mecenaska sztuki, poetka i śpiewaczka, która od 1852 r. prowadziła tam dom otwarty (bywali tu m.in. Kolbergowie, malarze, muzycy i literaci – głównie z Warszawy i Radomia); pochowana została w rodzinnym grobowcu przy kaplicy w parku orońskim.

Dnia 6 VIII 1867 r. we wsi Wysoka urodził się Michał Mosiołek (+1898), chłopski samouk, pisarz ludowy, działacz oświatowy i społeczny. Jako korespondent kilku czasopism (m.in. „Gazety Radomskiej”) poruszał wiele problemów społecznych nurtujących ówczesną wieś, wskazując na potrzebę upowszechnienia oświaty i kultury rolnej. Opowiadał się za wiejską służbą zdrowia, rzemiosłem i usługami na wsi. Piętnował wady ludu: piniactwo, lenistwo i konserwatyzm oraz plagi pijactwa, lichwy i kradzieży. W rodzinnej wsi zgromadził kilkusettomową bibliotekę, którą udostępniał sąsiadom, sprowadzał dzieciom elementarze, popularyzował pisma ludowe, służył radą i wiedzą prawniczą nabytą w czasie kilkuletniej praktyki ławnika sądu gminnego w Chlewiskach.

Z regionem wiąże się postać ks. Jana Wiśniewskiego (1876-1943) proboszcza w Borkowicach (od 1913), zasłużonego społecznika

i historyka, kolekcjonera pamiątek przeszłości. Jest on autorem m.in. 7 „monografii” dekanatów diecezji sandomierskiej (pokrywających się z granicami ówczesnych powiatów) wydanych w latach 1907-1915, „opisów historycznych” dekanatów lub parafii diecezji kieleckiej, częstochowskiej i warszawskiej, przedruków dokumentów w *Monumenta Dioecesis Sando-*

miriensis i in.; jego dorobek pisarski liczy 103 pozycje. Ks. Wiśniewski uratował i udokumentował wiele źródeł historycznych i pamiątek, a swoje zbiory przekazał do Muzeum Ziemi Radomskiej i Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu. W roku 1932 wystawił własnym kosztem pomnik w Stefankowie, w miejscu zwycięskiej bitwy 1863 r.

Podziały administracyjne

Obszar obecnego powiatu szydłowieckiego w okresie I Rzeczypospolitej wchodził w skład historycznej Małopolski, a w jej ramach województwa sandomierskiego, wywodzącego się z piastowskiej dzielniczycy książęcej, której tron stanowiła potwierdzona w źródłach dla przełomu XI i XII w. prowincja sandomierska. Teren późniejszego województwa sandomierskiego pod względem administracyjnym, wojskowym i sądowym dzielił się już we wcześniejszym średniowieczu na kasztelanie, a od połowy XIV w. na powiaty sądowe i skarbowe. Okolice Szydłowca podlegały kasztelanii, następnie starościę grodowemu w Radomiu, przynależąc przez ponad 400 lat do powiatu radomskiego. Kilka powiatów w województwie łączyło się w ziemie, które były okręgami wyższego sądownictwa szlacheckiego, zwanego rokami sądowymi. Jedną z trzech ziem w województwie sandomierskim była ziemia radomska, obejmująca (do 1793) powiaty radomski i opoczyński. Ten podział na województwa, ziemie i powiaty, wprowadzony w 2. połowie XIV w., przetrwał aż do trzeciego rozbioru Polski w 1795 r. W tym czasie Szydłowiec i okolice należały do województwa sandomierskiego, ziemi radomskiej i powiatu radomskiego. Po trzecim rozbiorze Polski Szydłowiec przez

14 lat pozostawał w zaborze austriackim, cyrkule radomskim Galicji Zachodniej, włączonej formalnie patentem cesarza Franciszka II z 21 III 1796 r. do monarchii habsburskiej. Po przyłączeniu w 1809 r. do Księstwa Warszawskiego Zachodniej Galicji (czyli tzw. Nowej Galicji, obejmującej: Radomskie, Kieleckie, Sandomierskie, Krakowskie – do Wisły, Siedleckie i Lubelskie) Szydłowiec został po raz pierwszy miastem powiatowym w departamencie radomskim (dekret króla saskiego i księcia warszawskiego Fryderyka Augusta z 17 IV 1810); wprowadzono wówczas podział powiatów na gminy. Po klęsce Napoleona i utworzeniu w 1815 r. Królestwa Polskiego podległego cesarstwu rosyjskiemu powiat szydłowiecki wszedł do obwodu opoczyńskiego (obejmującego powiaty: konecki, opoczyński i szydłowiecki) w województwie sandomierskim. Województwo to, utworzone w miejscu departamentu radomskiego, miało siedzibę w Radomiu; w 1837 r. przemianowano je na gubernię sandomierską, a w 1844 r. na gubernię radomską. Ówczesny powiat szydłowiecki obejmował m.in. samsonowskie, suchedniowskie i bodzentyńskie dobra rządowe, czyli poważną część Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W roku 1842 dotychczasowe obwody zamieniono na powiaty, a powiaty

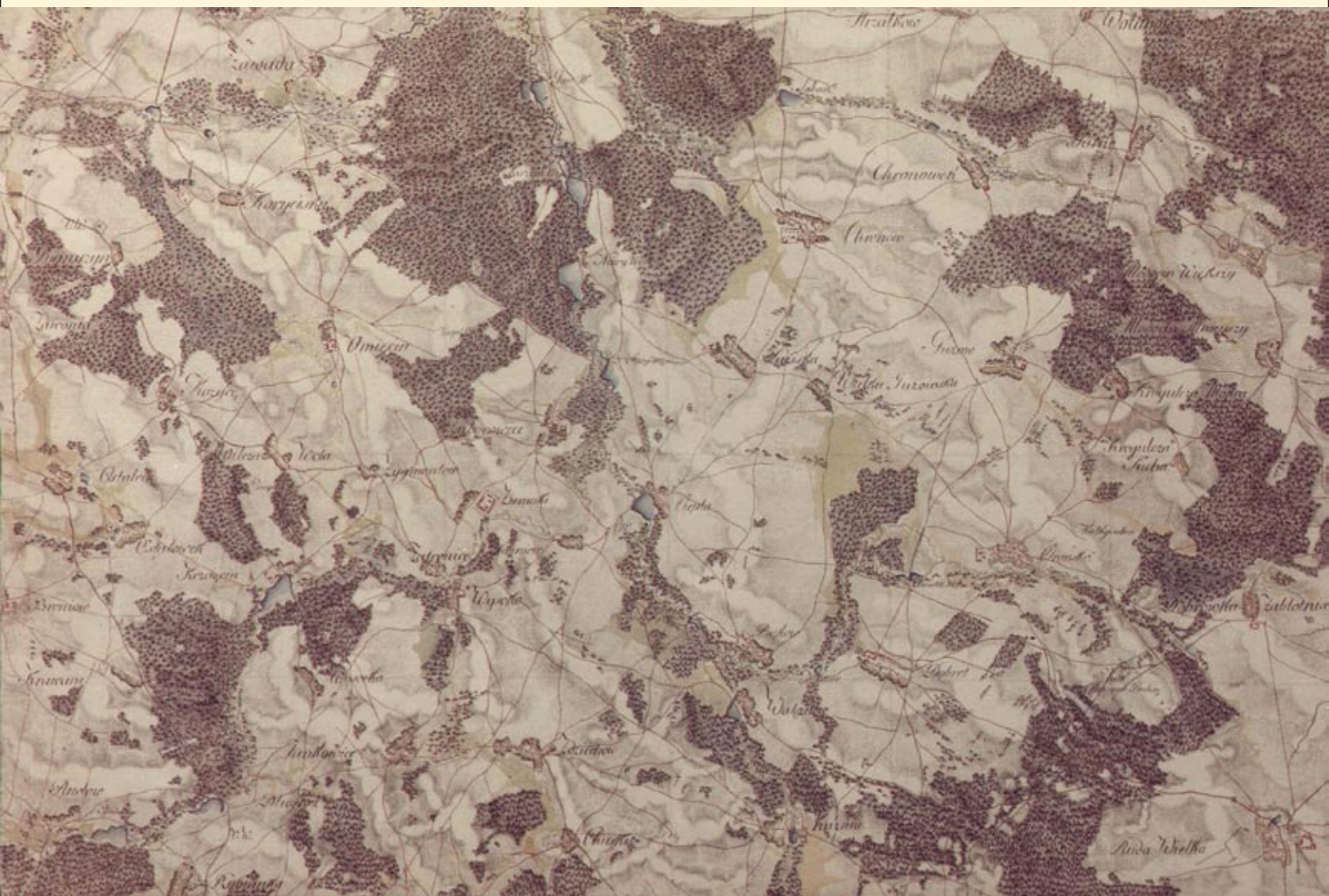
Część północna obecnego powiatu szydlowieckiego na Mapie Galicji Zachodniej Antoniego Mayera von Heldensfeld, 1801-1804 (oryg. w Archiwum Wojennym w Wiedniu, fotokopia w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Kielcach).

Oznaczono: ukształtowanie terenu, lasy, zarośla i drzewa, łąki i pastwiska; bagna, źródła, rzeki, zbiorniki wodne i kanały; sieć dróg i mosty; kopalnie, wapienniki, kuźnice, tartaki, młyny; miasta, wsie i folwarki; kościoły i figury przydrożne

The Northern part of the present Szydłowiec District on the Map of Western Galicia by Anthony Mayer von Heldensfeld, 1801-1804 (orig. in the War Archive in Vienna, a photocopy in the Regional Centre of Research and Records of Ancient Monuments in Kielce).

Legend: form of terrain, forests, thicket and trees, meadows and pastures; swamps, sources, rivers, water reservoirs and canals; road network and bridges; mines, lime kilns, ironworks, sawmills, mills; town, villages and granges; churches and wayside figures

Część południowa obecnego powiatu szydlowieckiego na Mapie Galicji
Zachodniej Antoniego Mayera von Heldensfeld, 1801-1804

The Southern part of the present Szydłowiec District on the Map
of Western Galicia by Anthony Mayer von Heldensfeld, 1801-1804

Wypis z Protokołu Sekretaryatu Stanu.
W Pałacu Naszym w Drezdnie dnia 17go
Miesiąca Kwietnia Roku 1810.

FREDERYK AUGUST, z Bołey Łaski Król
Saski, Nigdy Warszawski etc. etc.

Uzupełniając artykuł 6 Dekretu Naszego
pod dniem 24 Mca Lutego r. b. względem
politycznego podziału, nowo wcielonych do
Księstwa Warszawskiego krajów, na wniesie-
nie Naszego Ministra Spraw Wewnętrznych
i po wysłuchaniu zdania Rady Stanu

postanowiliśmy i stanowimy:

Artykuł 1.

Do dawnych sześciu Departamentów, Na-
szego Księstwa Warszawskiego, przydane bę-
dą cztery nowe Departamenty, to jest: Kra-
kowi, Radomski, Lubelski, i Siedlecki.

Artykuł 2.

Porządek połączonych Departamentów
będzie następujący:

Warszawski
Krakowski

Artykuł 9.

Obywatele prawo do głosowania na zgro-
madzeniach gminnych mający, z nowoprzy-
łączonych do Departamentu Warszawskie-
go Powiatów, Stanisławowskiego i Sienni-
ckiego na zgromadzeniu gminnym Powiatów
Warszawskiego i Błońskiego w Warszawie
odbywanym, wotować tymczasowo będą, i
jako członki tegoż zgromadzenia gminnego
uważani być mają.

Artykuł 10.

Dopełnienie niniejszego Dekretu i umie-
szczenie onego w Dzienniku Praw, Mini-
strem Naszym, w czym do którego z Urzę-
du przynależy, polecamy.

(podpisano) FREDERYK AUGUST.

(L. S.) przez Króla.

Zgodno z Oryginałem Minister Sekret. Stanu
FELIX LUBIEŃSKI
Minister Sprawiedliwości. Zgodno z Oryginałem
(L. S.) Minister Sekr. Stanu
STANISŁAW BRZEA.

Antoni Joneman
Sekretarz Generalny.

Dekret króla saskiego i księcia
warszawskiego Fryderyka Augusta
z 17 IV 1810 r. o podziale nowych
departamentów w Księstwie
Warszawskim na powiaty
i zgromadzenia gminne, m.in. powiat
szydłowiecki (Dziennik Praw Księstwa
Warszawskiego, t. 2, nr 16: strony
tytułowa i końcowa oraz tabela
departamentu radomskiego)

The decree of the Saxon king and
Prince of the Duchy of Warsaw
Frederic Augustus of 17 April
1810 about the division of new
departments in the Duchy of Warsaw
into Districts and communes,
including Szydłowiec (The Journal
of Laws of the Warsaw Duchy,
vol. 2, No. 16: title and last page and
the table of the Radom Department)

Podział nowych Departamentów na Powiaty zgromadzenia gminne.

Departa- menty.	Stolice De- partamentow.	Powiaty.	Stolice Po- wiatów.	Miasta i Powiaty na zgromadzenia gminne.	Liczba Zgromadzeń Gminnych.	Miejsca zgromadzeń gminnych.
R A D O M S K I	Radom.	12. Radomski	Radom.	Mias: Sandomierz Pow: Radomski	1	Sandomierz.
		13. Koziennicki	Kozienn- nice	— Koziennicki	1	Radom.
		14. Opatowski	Opstow	— Opatowski	1	Opatów.
		15. Soleccki	Solec	— Soleccki	1	Sandomierz.
		16. Sandomirski	Sando- mierz	— Sandomirski	1	Kielce
		17. Staszowski	Staszow	— Staszowski	1	Końskie.
		18. Szydłowiecki	Szydłowiec	— Szydłowski	1	
		19. Kielecki	Kielce.	— Kielecki	1	
		20. Koniecki	Końskie	— Koniecki	1	
		21. Opoczyński	Opoczno.	— Opoczyński	1	

Mapa województwa sandmierskiego, XVI-XVIII w. (repr. J. Z. Pająk, 2001)

The map of Sandomierz Province, 16th-18th century (repr. by J. Z. Pająk, 2001)

Mapa województwa sandmierskiego i krakowskiego, 1816-1845 (repr. J. Z. Pająk, 2001)

The map of Sandomierz and Cracow Provinces, 1816-1845 (repr. by J. Z. Pająk, 2001)

przemianowano na okręgi. Takim właśnie okręgiem w powiecie opoczyńskim pozostawał Szydłowiec do czasu carskiego ukazu z 31 XII 1866 r., który zlikwidował okręgi i wprowadził nowe granice i siedziby powiatów. Od tej pory, aż do 1914 r., Szydłowiec pozostawał w powiecie koneckim, guberni radomskiej. W roku 1915 nowe podziały na gubernatorstwa i obwody wprowadziły wojskowe władze okupacyjne Austro-Węgiei. W ramach kolejnego podziału terytorialnego odrodzonej Polski w 1919 r. powstało województwo kieleckie, do którego weszły ziemie byłych guberni zaboru rosyjskiego – kieleckiej i radomskiej, w tym powiatów: koneckiego z Szydłowcem i radomskiego z Orońskiem, Jastrzębiem, Mirowem i Wierzbicą. W kwietniu 1939 r. Szydłowiec wraz ze Skarżyskiem włączono do powiatu radomskiego, zaś dużą część powiatu koneckiego (z Chlewiskami) do województwa łódzkiego. W okresie okupacji hitlerowskiej obszar przedwojennego województwa kieleckiego wraz z Szydłowcem należał do dystryktu radomskiego Generalnego Gubernatorstwa (utworzonego 26 X 1939 r.). Po II wojnie światowej podziały administracyjne w Polsce były wielokrotnie i arbitralnie zmieniane. W styczniu 1945 r. przywrócono przedwojenny podział administracyjny, jednak w lutym z obszaru województwa kieleckiego wyłączono kilka powiatów, m.in. do województwa łódzkiego przeszły powiaty konecki i opoczyński.

Wśród wielu propozycji podziałów w latach 1948-1949 wysunięto projekt utworzenia tzw. powiatu przemysłowego z siedzibą w Skarżysku-Kamiennej. W skład nowego powiatu miały wejść: z powiatu radomskiego – miasto i gmina Szydłowiec oraz gmina Rogów; z powiatu ilżeckiego – gminy Skarżysko Kościelne, Mirzec, Wąchock, Styków, Pawłów

Mapa województwa kieleckiego, 1950-1975 (repr. J. Z. Pająk, 2001)

The map of Kielce Province, 1950-1975 (repr. by J. Z. Pająk, 2001)

i miasto Starachowice-Wierzbnik; z powiatu kieleckiego – miasto Skarżysko-Kamienna oraz gminy Suchedniów, Bodzentyn, Bliżyn; z powiatu koneckiego w województwie łódzkim – gminy Odrowąż i Chlewiska.

Ustawa z 20 III 1950 r. o jednolitych organach władzy państwowej zlikwidowała stanowiska wojewodów i starostów, jak też organy

samorządu terytorialnego; terenowymi organami władzy państwowej uczyniono na wzór sowiecki rady narodowe, a organem wykonawczym i zarządzającym miały być ich prezydya. W roku 1950 w granice uszczuplonego województwa kieleckiego wróciły powiaty opoczyński i konecki.

W ramach kolejnych przekształceń ustawą z 25 IX 1954 r. utworzono nowy powiat szydłowiecki (z 15 gromadami w miejsce zlikwidowanych gmin, istniejących od niemal 100 lat), do którego włączono Orońsko wraz z okolicznymi wsiami. W ten sposób gmina ta oraz Jastrząb, Wierzbica i Mirów po raz pierwszy w swej historii wyszły z powiatu radomskiego. Natomiast gmina Stefanków weszła do utworzonego w tym roku powiatu przysuskiego.

Choć gminy przywrócono w 1972 r., to jednak 3 lata później zlikwidowano powiaty i utworzono gęstą sieć województw; szydłowieckie gminy weszły w skład nowego województwa radomskiego.

Powiat szydłowiecki w obecnych granicach (bez gminy Wierzbica) przywrócono 1 I 1999 r., włączając do nowego województwa mazowieckiego.

W strukturach kościelnych miejscowe parafie rz.-kat. należały do 1805 r. do diecezji krakowskiej, w latach 1805/1807-1818 – kieleckiej, w latach 1818-1992 – sandomierskiej (1982-1992 – sandomiersko-radomskiej), zaś od 1992 r. do diecezji radomskiej. Do 1819 r. podlegały archidiakonowi, następnie dziekanowi radomskiemu; w latach 1819-1867 siedzibą dekanatu był również Szydłowiec, następnie Końskie, a od 1941 r. do dziś znów Szydłowiec (w 1995 r. obejmował 11 parafii).

Bogactwa naturalne

Obszar obecnego powiatu szydłowieckiego obfitował w bogactwa naturalne wykorzystywane jeszcze w okresie przedhistorycznym: złoża rud żelaza i surowce skalne (pokłady wapienia z wkładkami krzemienia, piaskowiec); były one podstawą bardzo wczesnie rozwiniętej produkcji metalurgicznej i kamieniarskiej. Płytko zalegające pokłady rudy – syderytów, o zawartości 27-31% żelaza, występowały głównie w południowej części powiatu. Na tym obszarze i miejscami w środkowej części powiatu widać podłoże jurajskie: są to wychodnie piaskowca, które im dalej na północ tym zalegają głębiej, schodząc do kilkudziesięciu metrów pod powierzchnię terenu. Ich eksploatacja i obróbka dla celów budowlanych i przemysłowych jest potwierdzona od średniowiecza. Wykorzystywano także surowce ilaste do wyrobu ceramiki szlachetnej i budowlanej oraz kruszywo (żwiry), piaski i pokłady torfów. Bogactwa te oraz obfitość lasów i licznych cieków wodnych sprzyjały rozwojowi przemysłu. Natomiast osadnictwo hamowały niskiej jakości gleby bielicowe na kamienistym lub piaszczystym podłożu oraz zabagnione doliny rzeczne; z czasem wkraczało ono na tereny zwartych terenów leśnych i wysoczyzn. Mimo tych ograniczeń, ciągłość osadniczą potwierdzają liczne stanowiska archeologiczne (ponad 300).

Pradzieje

Najwcześniejsze ślady działalności ludzkiej pochodzą z epoki kamienia. Są to pozostałości pracowni z okolic Orońska, Polan i Wierzbicy, w których wytwarzano wyroby z tzw. krzemienia czekoladowego; kamień ten był podstawowym surowcem do masowego wyrobu

narzędzi i broni przez ludność koczowniczą, której podstawą egzystencji było zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo. W okresie międzywojennym odkryto w Orońsku i Tomaszowie pozostałości najstarszych w Polsce kopalni krzemienia pochodzących z epoki mezolitu (7900-4500 lat p.n.e.). Kamień wydobywano systemem szybowym, drażąc leje o średnicy do 2 m i głębokości ponad 3 m, nie łącząc ich jednak podziemnymi chodnikami. Kopalnie oraz pracownie kamieniarskie w tych okolicach istniały również w neolicie (4500-1700 lat p.n.e.) i w początkach epoki brązu; w roku 1971 odkryto kopalnię w Polanach-Kolonii, liczącą od 50 do 70 szybów na obszarze 1 ha. Pozyskiwany tą drogą przez tysiące lat surowiec i wytwarzane zeń narzędzia (np. wynaleziona wówczas siekiera) były przedmiotem dalekosiężnej wymiany, z wykorzystaniem transportu wodnego (rzekami Oronką, Radomką i Wisłą). Drugi ważny ośrodek wydobycia i obróbki krzemienia funkcjonował w 4. tysiącleciu p.n.e. w Krzemionkach k. Ostrowca Świętokrzyskiego.

W Łaziskach oraz w Suliszce natrafiono na ślady pierwszych osad ludności tzw. kultury pucharów lejkowatych, a w Tomaszowie i Jastrzębiu – kultury amfor kulistych i ceramiki sznurowej (nazwy od kształtu ceramicznych naczyń i dekoracji za pomocą sznura odciskanego na powierzchni naczyń jeszcze przed wypaleniem). Narzędzia krzemienne w postaci siekier i dłut, wykonywane przez tę ludność, zadziwiają precyzją obróbki. W epoce neolitu upowszechniło się rolnictwo i hodowla, garncarstwo i tkactwo.

Istnienie większej liczby osad rolników i hodowców należących do różnych kultur, m.in.

trzcienieckiej, łużyckiej i mierzanowickiej (nazwy od miejscowości i regionów z typowymi znaleziskami: Trzcienica w województwie lubelskim, Łużyc oraz Mierzanowic k. Opatowa), poświadczone jest od epoki brązu (ok. 1700-700 lat p.n.e.) np. w Krogulczy, Polanach i Łączanach. Osady przybierały formę grodów (najsławniejszy w Biskupinie w Wielkopolsce); upowszechnił się wówczas zwyczaj ciałopalenia zmarłych.

Natrafiono też na cmentarzyska ciałopalne z okresu lateńskiego epoki żelaza (ok. 400 lat p.n.e. – 30 lat n.e.) kultury grobów kloszowych (nazwa od popielnic ze szczątkami kostnymi, nakrytych ogromnymi, glinianymi kłoszami) i kultury przeworskiej (nazwa od Przeworska w województwie podkarpackim); do tej ostatniej należy unikatowy grób wojownika z Orońska, którego szczątki złożono w popielnicy ukrytej w jamie wraz z kilkunastoma naczyniami i narzędziami, m.in. żelaznym mieczem zwiniętym w obręcz. W Zbijowie odkryto grób skrzynkowy wyróżniający się bogatym wyposażeniem, na które składają się gliniane naczynia, wisiorki z brązu i żelaza.

Odkryte w Łączanach i Orońsku ślady żużla wiążą się z produkcją żelaza w dymarkach, w ramach wielkiego ośrodka starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego, rozwiniętego w okresie rzymskim (na zbadanych przez archeologów ponad 300 stanowiskach hutniczych zarejestrowano ok. 300 tys. dymarek). Podobnych miejsc wytopu żelaza odkryto więcej na południowy wschód od Szydłowca; towarzyszyły im osady i cmentarzyska. Słowiańscy osadnicy przybyli na te tereny prawdopodobnie pod koniec V w. (pozostałości

ich potężnych grodów zachowały się na Poniidziu, np. w Stradowie i Szczaworyżu).

Z okresu wczesnego średniowiecza pochodzą pozostałości wiejskich osad otwartych (np. domostw odkrytych w Łączanach) i cmentarzysk ciałopalnych (Wysoka) oraz ślady produkcji metalurgicznej i warsztatów garncarskich.

Najstarsze wzmianki historyczne dotyczące okolic Szydłowca pochodzą z XII-XIII w.; w tym czasie istniały grody kasztelańskie w Skrzynnie (wzmianka z 1136) i Radomiu, przy których powstały wsie służebne. Radom stanowił jeden z ośrodków rozległych królewskich rozciągających się po Kozienice. Osadami poświadczonymi w XII-wiecznych źródłach były także: Krogulcza, Wierzbiца i Skaryszew, zaś w XIII-XIV-wiecznych: Chlewiska, Wysoka, Bąków, Jankowice, Kowala Stępcocina, Broniów, Polany, Łączany i Pomorzany.

Od początku XII w. kształtowała się domena Odrowążów – właściciele rozległych dóbr w Małopolsce, m.in. w Koneckiem, gdzie nad źródłami Radomki w XIII w. rozwinęło się skupisko osadnicze wchodzące w skład klucza szydlowieckiego. Od wschodu i południa ziemie Odrowążów graniczyły z wielkim kompleksem dóbr biskupstwa krakowskiego (klucz ilżecki) i cystersów w Wąchocku, nadanych w XII w. Latyfundia kościelne przetrwały do 1789 r., natomiast własność Odrowążów-Szydłowickich (potem Radziwiłłów i Sapiehów) aż do 1828 r. Północne tereny stanowiły własność Rawiczów i Łabędziów. Szydłowiec i pobliskie Chlewiska należały do Dobiesława Odrowąża, a jego dziedzicami, aż do czasów Kazimierza

Wielkiego, byli Mikołaj, Piotr i Jakub. Pochodzenie rodów szlacheckich utrwaliły nazwy ich siedlisk, np.: Chlewiska (Chlewiccy herbu *Odrowąż*), Krogulcza (Kroguleccy h. *Junosza*), Omięcín (Omiecińscy h. *Junosza*), Szydłowiec, Szydłówek (Szydłowieccy h. *Odrowąż*), Zaborowie (Zaborowscy h. *Rawicz*), Zdziechów (Zdziechowscy h. *Rawicz*), Ziomaki (Ziemaccy h. *Rawicz*).

Osadnictwo wiejskie ulegało stopniowej normalizacji poprzez przekształcanie rozrzuconych gospodarstw w zwarte wsie-ulicówki, komasowanie gruntów oraz określanie praw i powinności chłopów wedle prawa niemieckiego. Było to osadnictwo planowe, oparte na prawie czynszowym. Zagęszczało ono i normowało sieć osadniczą, wprowadziło regularną wieś niwową oraz trójpolową gospodarkę (podział na trzy corocznie przemienne pola: ozime, jare i ugorujące). System trójpolówki, z lokalnymi modyfikacjami, utrzymał się do 2. połowy XIX w. Podstawową jednostką we wsi stało się gospodarstwo kmieccie liczące łan ziemi ornej (łan tzw. chełmiński liczył ok. 17 ha = 30 morgów) oraz pewną ilość łąk, lasu i udziału we wspólnym pastwisku. Ziemię osadnicy otrzymywali dziedzicznie, a nie jak dotąd w formie bezterminowej dzierżawy. Reliktami osadnictwa na prawie niemieckim są regularne układy przestrzenne wsi oraz nazwy Wola czy Wólka (od: „wolnizna” – zwolnienia na określony czas od świadczeń).

W roku 1360 Kazimierz Wielki nadał prawo średzkie istniejącym już wsiom Odrowążów, takim jak: Chlewiska, Szydłowiec, Smagów, Skłoby. Wprowadzało ono samorząd wiejski, z „ławą” gospodarzy i sołtysem posiadającym władzę sądowniczą sprawowaną w imieniu

właściciela dóbr. Nasilenie osadnictwa wiejskiego przypało na XIII-XIV w.

Osadnictwo tej części kasztelanii radomskiej utrwałała organizacja kościelna. W ramach podziału diecezjalnego, który ustalił się w połowie XI w., obszar ten aż do 1805 r. należał do diecezji krakowskiej. Sieć parafialna rozwinęła się tu w XII-XIII w. Oprócz Radomia parafie rz.-kat. powstały w Chlewiskach, Kowali Stępcinie, Skaryszewie, Wierzbicy i Wysokiej. Podlegały one od schyłku XII w. archidiakonowi w Radomiu (będącemu jednocześnie dziekanem kapituły kieleckiej), który zarządzał w imieniu ordynariusza tą częścią diecezji; posiadłości biskupstwa krakowskiego w kluczu ilżeckim (np. Jastrząb, Wierzbica) obejmowała prepozytura kielecka.

Do połowy XIV w. na terenie archidiakonatu radomskiego, który obejmował większość powiatu radomskiego, powstały 23 parafie, a od tego czasu do początków XV w. – 25. Był to okres najbardziej intensywnego rozwoju sieci parafii, zakładanych w miarę zajmowania przez osadnictwo terenów puszczańskich; ich liczba znana z 2. połowy XV w. utrzymywała się na tym obszarze do czasów rozbiorów. Głównym czynnikiem rozwoju parafii była średnia i większa własność, stąd też tam, gdzie przeważa własność drobnoszlachecka, spotyka się największe okręgi parafialne (np. w 3. ćwierci XV w. parafia w Chlewiskach obejmowała 16 wsi, od Rzućkowa i Niekłania po Skarzysko). Obszar obecnego powiatu obejmowały w tym czasie parafie w Chlewiskach, Szydłowcu, Wysokiej, Gąsawach-Jastrzębiu, a północno-wschodnie tereny – parafie w Mniszku, Kowali Stępcinie i Wierzbicy; w 1598 r. weszły one do nowo utworzone-

go dekanatu radomskiego. Podstawowym źródłem utrzymania parafii były dziesięciny ludności wiejskiej (danina w wysokości 1/10 plonów), egzekwowane do połowy XIX w., oraz dochody z folwarków, a także uzyskiwane z tytułu udzielania sakramentów.

Jedną z ważniejszych parafii była Wysoka, licząca kilkanaście wsi, głównie drobnoszlacheckich. Jako atrakcyjne beneficjum było często uposażeniem dostojników sandomierskich; na przełomie XV i XVI w. proboszczem był tu scholastyk sandomierski Jan z Odrowążów Szydłowiecki, syn Stanisława, kasztelana żarnowskiego i radomskiego.

Topografia okolic Szydłowca w sposób naturalny wyznaczyła miejsca osad i przebieg traktów. Dla ochrony przeprawy przez rozlewiska Korzeniówki na szlaku Końskie–Wierzbica–Iłża, nieopodal wsi Szydłowiec, Odrowążowie wzniesli gród w formie sztucznej, ufortyfikowanej wyspy. Drugi gród Odrowążów istniał w Chlewiskach, prawdopodobnie w miejscu późniejszego dworu.

Skupiska osadnicze na północy obsługiwały grody kasztelańskie w Skrzynnie i Radomiu, a od wschodu gród w Skaryszewie; były one od XII w. ważnymi ośrodkami handlowymi i targowymi na trasie z Rusi na Pomorze – przez Solec nad Wisłą, Iłżę, Skaryszew, Radom, Skrzynno (przez Skrzynno prowadziła też droga z Sieradza i Łęczycy do Sandomierza), Inowłodź. Naturalną granicę od południa stanowiła Puszcza Świętokrzyska.

W wieku XIV ziemie powiatu radomskiego, należącego do największych w województwie sandomierskim, były słabo zaludnione, m.in. ze względu na duże obszary leśne i mizerne gleby; gęstość zaludnienia wynosiła zaledwie

3 osoby na 1 km². Urbanizacja tych terenów nastąpiła stosunkowo późno, bo w XV w., kiedy przywileje lokacyjne otrzymały Szydłowiec i Jastrząb oraz Wierzbica.

W Szydłowcu, który drogą rodzinnych podziałów przypadł bocznej linii Odrowążów z Chlewisk (od tej pory mienili się dziedzicami na Szydłowcu), miejska osada targowa powstała zapewne w końcu XIV w. Założono ją na prawym brzegu Korzeniówki, kilkaset metrów na wschód od wsi Szydłowiec (zwanej później Starą Wsią) i nadano tę samą nazwę. Wzorowane na Sandomierzu prawa i powinności mieszczan szydłowieckich zostały potwierdzone przez właścicieli miasta w 1427 oraz 1470 r., kiedy Kazimierz Jagiellończyk nadał miastu prawo magdeburskie.

Prawo niemieckie zapewniało ludności miejskiej wolność osobistą, dziedziczne posiadanie gruntów i autonomię sądową (prawo sądenia mieszkańców uzyskiwał wójt, który odpowiadał przed właścicielem miasta). Z czasem władzę w mieście sprawowały rady miejskie z burmistrzem na czele, jako organy samorządu miejskiego; miały one szerokie kompetencje ustawodawcze, administracyjne i finansowe. Wraz z założeniem miasta powstała parafia rz.-kat. z kościołem pw. św. Zygmunta ufundowanym w 1401 r. Nową parafię Jakub i Sławko Szydłowieccy uposażyli 4 łanami roli, sadzawką rybną, łąką, lasem z barciami, dwiema karczmami oraz dziesięciami. Przywileje dziedziców Szydłowca z lat 1417 i 1433 poświadczają istnienie w mieście rzemiosła tkackiego oraz młynarstwa i piwowarstwa, zaś powinność dostarczania przez mieszczan kamieni młyńskich wskazuje na rozwinięte rzemiosło kamieniarskie.

Przez Szydłowiec przebiegał szlak handlowy z Opoczna i Skrzynna do Iłży („stary gościniec”), z odgałęzieniem do Wąchocka i Bodzentyna oraz „trakt królewski” – droga do Radomia, gdzie krzyżowały się drogi główne i lokalne. Ośrodkiem miasta był rynek założony w miejscu placu targowego osady, otoczony 4 blokami działek. Miał on kształt nieregularnego czworoboku o powierzchni 0,7 ha; z narożników prowadziły drogi do Skrzynna (Radomia, Skaryszewa), Iłży (Wierzbicy, Wąchocka), Chlewisk i Woli Korzeniowej (d. Woli Szydłowieckiej). Za południową pierzeją rynku usytuowany był drewniany kościół, zastąpiony murowaną świątynią – budowaną od 1493 r. Natomiast Jastrząb w iłżeckim kluczu dóbr biskupów krakowskich zawdzięcza swoje początki biskupowi Wojciechowi Jastrzębcowi i od jego nazwiska otrzymał też nazwę (*opidum episcopale Jastrzambye*). Miasto lokowano na tzw. surowym korzeniu w 2. dekadzie XV w., nadając prawo magdeburskie, a w 1422 r. Władysław Jagiełło potwierdził lokację, dodając przywilej 2 jarmarków. Do rozwoju Jastrzębia przyczynił się 5 lat później biskup Zbigniew Oleśnicki, zlecając nowemu zasadzcy – Bieniaszowi z Goworzyna kontynuowanie lokacji w zamian za wójtostwo dziedziczne. Wójt otrzymał 10 łanów roli, młyn w Śmiłowie, łąźnie, jatki rzemieślnicze oraz część czynszów i opłat od mieszczan, nad którymi sprawować miał jurysdykcję i rządy według zwyczajów biskupiego miasta Iłży. W roku 1435 Oleśnicki poświęcił drewniany kościół parafialny, włączając do nowej parafii sąsiednie Gąsawy z kościołem i uposażeniem. Trzecim miastem, które przywilej lokacyjny uzyskało w 1469 r., była Wierzbica, stara osa-

da targowa wymieniana już w 1198 r., własność cystersów wąchockich. Do powinności wierzbiczian należało, aby *w razie zerwania stawu i grobli pod Wąchockiem nieść pomoc i przykładać się do ich naprawy*. Jastrząb i Wierzbica były najmniejszymi i najslabiej rozwiniętymi gospodarczo miasteczkami regionu; w 1869 r. zostały pozbawione statusu miast. Wszystkie 3 miasta miały rolniczy charakter, a w skład miejskich gmin wchodziły grunty uprawne.

Oprócz własności biskupów krakowskich i opata wąchockiego oraz rodu Szydłowieckich, istniały wsie i osady należące do średniej i drobnej szlachty, np.: Kozickich (Wysoka, Krzcięcin), Orlików/Orlickich (Łaziska), Rudzkich (Ostałówek), Chusteckich (Chustki). Do średniozamożnej szlachty można by zaliczyć m.in. Starosielskich herbu *Habdank*, w XV w. właścicieli Orońska, Krogulczy, Kowali i Zębocina. Dobra te zmieniły właściciela, kiedy Barbara Starosielska w połowie XV w. została żoną Stanisława Szydłowieckiego, wnosząc w posagu Kowalę i Zębocin; przejście przez Szydłowieckich Orońska i Krogulczy Suchej nastąpiło w końcu XV w. Wieś Orońsko (nazwa od wyrazu orane – miejsce zaorane) jest wymieniona po raz pierwszy w księdze beneficjów diecezji krakowskiej, sporządzonej w latach 1470-1480 przez Jana Długosza.

Do rozwoju dóbr szydłowieckich przyczyniła się kariera polityczna ich właścicieli. Syn Jakuba, współzałożyciela miasta Szydłowca, Stanisław (1405-1493) doszedł do godności kasztelana żarnowskiego i rawskiego oraz starosty krakowskiego, a od 1467 r. marszałka

dworu Kazimierza Jagiellończyka. Stanisławowi Szydłowieckiemu przypisuje się budowę szydłowieckiego zamku wzniesionego w latach 1470-1480 na wyspie, w miejscu wczesnośredniowiecznego grodu. Najstarszy syn Stanisława – Jakub został podskar-

Mikolaj Szydłowiecki – miniatura Stanisława Samostrzelnika w kodeksie z 1531 r. (repr. J. Kieszkowski, 1912)

Mikolaj Szydłowiecki – Stanisław Samostrzelnik's miniature in the Code from 1531 (repr. by J. Kieszkowski, 1912)

bim wielkim koronnym, starostą łęczyckim i sandomierskim, zaś Mikołaj był dworzaniem króla Jana Olbrachta i towarzyszem Zygmunta I w częstych podróżach na Śląsk, do Czech i na Węgry, do Prus, Gdańska i na Litwę; w 1507 r. został starostą radomskim

i kasztelanem sandomierskim oraz podskar-bim wielkim koronnym. Obaj bracia przyczynili się do uświetnienia i rozwoju Szydłowca: Jakub ufundował w 1493 r. nowy, murowany kościół, zaś Mikołaj dokończył jego budowę i wspaniale go wyposażył; przebudował zamek na renesansową rezydencję, rozbudował miasto (dzielnica Skałka z placem targowym i kolejny plac na skład żelaza) i uzyskał liczne przywileje handlowe. Za sprawą Mikołaja dokonano renesansowej przebudowy zamku królewskiego w Radomiu.

Ukoronowaniem kariery Szydłowieckich było kanclerstwo trzeciego z braci, Krzysztofa, który wspólnie z biskupem Piotrem Tomickim kierował od 1515 r. polityką wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej. Prócz godności kanclerskiej i senackiej zajmował stanowiska wojewody i starosty krakowskiego (miał na Wawelu rezydencję); od 1514 r. był właścicielem Opatowa, zakupionego od biskupów lubuskich.

Jakub Szydłowiecki dziedziczył po ojcu Stanisławie Szydłowiec i Ćmielów, a także: Szydłówek, Ciechostowice, Wolę Korzeniową, Grabową, Pogorzałe i Skarżysko Książęce oraz dobra macierzyste (Barbary Starosielskiej): Kowalę i Zębocin. Po jego zgonie w 1509 r. córki sprzedały dobra stryjom Mikołajowi i Krzysztofowi, a po ich śmierci w 1532 r. szydłowiecką część dóbr odziedziczyła córka Krzysztofa, Elżbieta, która w 1548 r. została żoną Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, marszałka wielkiego litewskiego, później kanclerza wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego. Dobra szydłowieckie weszły wtedy w skład włości Radziwiłłów linii nieświesko-ołyckiej, a „Czarny” uzyskał w 1553 r. od

Ferdynanda I, króla Austro-Węgier, późniejszego cesarza rzymsko-niemieckiego, tytuł hrabiego na Szydłowcu.

Przez 250 lat, aż do 1802 r., 8 pokoleń Radziwiłłów, najczęściej z Nieświeża lub innych dóbr rodowych na Litwie, władało kluczem szydlowieckim, bywając tu rzadko; w ich imieniu zwierzchnią władzę w hrabstwie sprawowali mianowani administratorzy-zarządcy, zwani starostami lub gubernatorami szydlowieckimi.

Najpomyślniejszy okres rozwoju gospodarczego rozległego klucza szydlowieckiego (późniejszego hrabstwa) przypadł na XVI i 1. połowę XVII w.; dotyczy to również dookólnych dóbr kościelnych i szlacheckich. W wyniku intensywnej akcji osadniczej na terenach większych kompleksów leśnych wzrosła liczba wsi i osad przemysłowych, np. w początkach XVI w. klucz chlewiski Pawła z Chlewisk liczył 20 wsi i folwarków. We wsiach czynszowych zasadźcą był sołtys, a w osadach przemysłowych kuźnik (zawód kuźnika był dziedziczny). Jednocześnie zmniejszał się areal gospodarstw kmiecych (do pól łana i mniej) i małorolnych zagrodników, natomiast zwiększało się obciążenie pańszczyźniane (głównie robocizną) na rzecz rozwijających się wówczas folwarków szlacheckich i kościelnych oraz zakładów przemysłowych. Większość wsi należała do szlachty, np. w latach 60. XVI w. w parafii Wysoka obejmującej 17 wsi tylko Omięcin (*Umyeczyn*) należał do kościoła (podobnie było w parafii Chlewiska); wsie kościelne przeważały w parafii Gąsawy (tu do szlacheckich należały: *Szadek* = Sadek i *Szydłow* = Szydłówek).

Układy przestrzenne wsi były zróżnicowane. Obok wsi pasmowych (ulicówki, rzędówki)

i placowych (z placem lub stawem) były też wsie z nieregularnym układem pól uprawnych, poprzedzielanych odłogami, pastwiskami, lasami i nieużytkami. Luźną zabudową odznaczały się wsie łąnów leśnych, powstające wskutek karczunku lasów.

Obok wsi zamieszkałych przez ludność kmiecią oraz zagrodników, chałupników, komorników i wyrobników (z których wywodzili się wiejscy rzemieślnicy), osobnymi miejscami osadniczymi były folwarki, młyny zbożowe, kuźnice, huty szkła i kopalnie, zatrudniające wyspecjalizowanych rzemieślników, np. wymieniane w 1569 r.: *Hutha ku Sidlowczowi lub Vitrearia Jakubek* w okolicach obecnej Huty i Ciechostowic.

Rozwijające się osady przemysłowe (m.in. za sprawą Jakuba Chlewickiego w kluczu chlewiskim) były z reguły związane z miejscem wydobycia surowców, np. osady kuźnicze w Staropolskim Okręgu Przemysłowym; w powiecie radomskim było ich 20, w sąsiednim opoczyńskim – 14.

W tym czasie w powiecie radomskim było 17 miast (wśród nich Szydłowiec zaliczający się do największych) i 591 wsi. Do biskupów krakowskich należały: Jastrząb, Gąsawy, Ruda, Śmiłowska Kuźnica, Śmiłów, Mirów i Zbijów, a do opactwa wąchockiego: 3 miasta (wśród nich Wierzbica), 34 wsie i 6 osad przemysłowych (np. Bzin, Skarżysko).

Rozwój metalurgii spowodował, iż w Szydłowcu umieszczono – na mocy przywileju wydanego w 1512 r. przez Zygmunta I dla Mikołaja Szydłowieckiego – skład żelaza (*depositorium ferri*) produkowanego na ziemi sandomierskiej, uzyskując monopol na hurtowy handel tym towarem. Przywilej ten po-

siadało miasto do 1565 r., kiedy uchwałą sejmową zniesiono prawo składu; od tego czasu kupcy zaopatrywali się w towar bezpośrednio u podszydłowieckich kuźników. Skład zlokalizowano na placu zwanym Składowym, u zbiegu dróg radomskiej i skrzyńskiej. W 2. połowie XVI w. żelazo trafiało głównie na rynek krakowski, a na przełomie XVI i XVII w. na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego; w latach 1600 i 1605 wywieziono z Szydłowca 517 wozów żelaza (przeważnie w sztabach) i 134 faski gwoździ (faska albo miarka = ok. 15 litrów).

Wzrost znaczenia Szydłowca, który uzyskał przywileje na cotygodniowy targ i 5 jarmarków, znalazł odbicie w powołaniu kongregacji kupieckiej (statut w 1591), a także w przebiegu dróg handlowych. Przez miasto prowadziła jedna z najważniejszych dróg ze Lwowa do Poznania (lub Torunia) przez: Sandomierz–Opatów–Kunów–Ilżę–Szydłowiec–Gowarczów–Opoczno–Sulejów–Piotrków. Największe węzły drogowe głównych szlaków handlowych znajdowały się w nieodległym Radomiu oraz Opocznie. Ważniejsze spośród dróg lokalnych prowadziły przez Jastrzęb do Wierzbicy, Radomia i Skrzynna oraz do Bzina nad rzeką Kamienną i Wąchocka.

Szesnastowieczne źródła pisane potwierdzają eksploatację rud żelaza występujących w południowej części obecnego powiatu i ich przeróbkę w stacjonarnych dymarkach, zwanych kuźnicami, które od XIV w. wyparły tradycyjne piecowiska dymarkowe jednorazowego użytku, znane z ogromnej ilości stanowisk odkrytych w Górach Świętokrzyskich. Do wytopu żelaza z rudy w kuźnicach stosowano węgiel drzewny i wykorzystywano energię rzek.

Terminem „kuźnica” określano zarówno dymarkę, młot mechaniczny z kowadłem („hammer”) i piec kowalski („kowalicha”), ale też inne zakłady obróbki żelaza, jak: fryszerki (piece do tzw. świeżenia surówki poprzez jej odwęglanie i utlenianie zbędnych domieszek), drutarnie, topornie, gwoździarnie czy szabelnie. Przeciętna roczna produkcja kuźnicy wynosiła ok. 16 ton; na wytopienie 1 tony żelaza zużywano 5 ton rudy i tyleż ton węgla drzewnego. Kuźnice tworzyły 2 piece połączone miechami napędzanymi przez koła wodne. Wytopioną w piecu rudę w formie łupków żelaza o wadze ok. 90 kg obtłukiwano drewnianymi młotami, aby odbić żużel, następnie ponownie wygrzewano w drugim piecu, by w końcu przekuć młotami na pręty. Unikatywnym przykładem tradycyjnej kuźni wodnej jest zakład w Starej Kuźnicy k. Końskich z dwoma kołami nasiębiernymi, z których jedno służyło do napędu drewnianego młota tzw. naciskowego, drugie – do poruszania drewnianych miechów skrzynkowych (dmuchaw). Rudy występowały na głębokości od 7 do 17 m. Wydobywano je, kopiąc szyby, od których wcinano się krótkimi sztolniami; urobek wyciągano do góry ręcznym kołowrotem w tzw. kiblach. Pokłady rudy żelaza występowały w dobrach Chlewickich, Szydłowieckich-Radziwiłłów (m.in. w okolicach Rzcowa, Skłobów, Antoniowa) i w okolicach Jastrzębia.

Drewno jako paliwo do kuźnic dymarkowych (a następnie wielkich pieców) stosowano po zwęgleniu („kurzeniu węgla”) w tzw. mielerzach; na wypalenie 1 mielerza zużywano ok. 50 m³ drewna, uzyskując 11-12 koszów węgla.

Wodę wykorzystywano do napędu miechów wdmuchujących powietrze do dymarki, do napędu młota mechanicznego oraz do płukania rudy. W celu uruchomienia kół nasiębiernych stosowano spiętrzenia wody w formie stawów, zapór i upustów, np. w Stefankowie na rzeczce Jabłownicy zbudowano 3 zbiorniki zasilające.

Osady wiejskie, zwane rudami (np. Ruda Stefanek wymieniona w 1538) albo kuźnicami, hutami, huciskami, zamieszkałe przez górników i hutników (również przez drwali, „kurzaczy” i wozaków), istniały m.in. w Stefankowie, Nadolnej, Kochanowie, Rzucowie, Smagowie, Goworku, Stelmowie (od ok. 1815 zwanego Stanisławowem), Koszorowie, Rybiance, Śmiłowie (Orłowie), Lipienicach (Kuźnia Lipińska).

Staropolski Okręg Przemysłowy, do którego należały m.in. zakłady chlewiskie, szydłowieckie i jastrzębskie, był najstarszym i do końca

XIX w. największym na ziemiach polskich rejonem górniczo-hutniczym i obróbki metali. W wieku XVI odgrywał już dominującą rolę w polskim hutnictwie żelaza: w 1. połowie XVI w. pracowało tu 70 kuźnic, a w następnym półwieczu – 142.

Czynne od średniowiecza łomy piaskowca w Szydłowcu i okolicy były wykorzystywane przede wszystkim do produkcji żaren, kamieni młyńskich, osełek, bądź tarcz szlifierskich, zaś w niewielkim stopniu jako surowiec budowlany (kościół w Szydłowcu i Chlewiškach, zamek w Szydłowcu).

Podstawą gospodarki rolnej i wiejskiego rzemiosła w dobrach szlacheckich i kościelnych były pańszczyźniane folwarki. Przykładem może być Orońsko, które w XVI w. należało do największych wsi w okolicy i liczyło ok. 150 mieszkańców; w 1563 r. obejmowało obszar 11 łanów kmiecych (ok. 198 ha). W 1. połowie XVII w. folwark na 70 ha

Ilustracje zajęć:

1. górników przy wydobywaniu rudy;
2. węglarzy przy wypalaniu węgla drzewnego w mielerzach;
- 3-4. kuźników przy wytopie żelaza w dymarkach oraz w kuźnicy (rys. W. Oleszczak, repr. P. Pierściński, 2001)

Illustrations of occupations:

1. miners at extraction of ore;
2. charcoal producers at charcoal piles;
- 3-4. blacksmiths smelting iron in blast furnaces and in the smithy (drawing by W. Oleszczak, repr. by P. Pierściński, 2001)

Kamienny słup w Bąkowie (gmina Orońsko) upamiętniający bitwę wojsk koronnych z rokoszami Mikołaja Zebrzydowskiego, stoczoną 6 VII 1607 r.

Stone post in Bąków (Commune Orońsko) commemorating the battle of royal armies with Mikołaj Zebrzydowski's mutineers on 6 July 1607

produkował: żyto, owies, pszenicę, groch, tatarkę, proso, siemię konopne i lniane; w miejscowej kuźnicy wytapiano żelazo, a w kamieniołomie wydobywano kamień. Prowadzono też gospodarkę rybną i hodowlaną. Znaczącą pozycję w dochodach właścicieli majątku stanowiły opłaty za usługi pańskiego młyna oraz opłaty czynszowe od chłopów, młynarzy, kuźników i węglarzy. Drugim liczącym się źródłem dochodów była propinacja dworska: produkcja i wyszynk piwa, później gorzałki. Powierzchnia lasów w majątku orońskim obejmowała ponad 800 ha (ok. 70%). Przez następne lata zmniejszał się obszar karczowanego i zamienianego na użytki rolne lasu; do pocz. XIX w., a więc przez ok. 300 lat, obszar gruntów chłopskich wzrósł trzykrotnie, a folwarcznych pięciokrotnie.

Dobra szydłowieckie przejęte przez Radziwiłłów w 1548 r. składały się z kluczy szydłowieckiego i skarżyskiego, z miastem Szydłowcem, wsiami oraz kilkunastoma osadami puszczańskimi, w których produkowano żelazo, szkło, smołę i potaż (produkt otrzymywany z popiołu drzewnego), takimi jak: Ciechostrawice, Czorów, Długosz, Huta Mroczków, Jankowice, Kamienna, Milica, Młyn, Olszyny, Orońsko, Pogorzałe, Posajdów, Sadek, Skarżysko Książęce, Stara Wieś, Szczepanów, Szydłówek, Wysoka i Zdziechów. W roku 1622 do hrabstwa szydłowieckiego wchodziło 19 wsi oraz młyny pod Rybianką, 2 kuźnice (Duraczów i Mroczków) i 2 huty szkła (Majdów, Jakubek); ok. 1650 r. działały też kuźnie w Skarżysku. W połowie XVII w. dobra szydłowieckie przynosiły Radziwiłłom ok. 15 tys. złp. intraty, na którą składały się dochody

z kuźnic, młynów, eksploatacji złóż piaskowca, hodowli, rolnictwa oraz czynszów.

Radziwiłłowie potwierdzali prawa miejskie Szydłowca – siedziby klucza dóbr, a także zabiegali o nadania i przywileje królewskie. W roku 1550 król Zygmunt August nadał kolejne 2 jarmarki, zezwalając jednocześnie kupcom szydłowieckim prowadzić handel na terenie całego kraju; uwolnił ich przy tym od opłat targowych oraz ceł wodnych i lądowych. Ułatwiała to kupcom szydłowieckim kontakty z pobliskimi miejscowościami w Małopolsce (zwłaszcza ze Skaryszewem) i umożliwiało dalekie wyprawy handlowe na Litwę i Ukrainę. Handlowano żelazem (w postaci sztab i wyrobów żelaznych, szczególnie gwoździ), wyrobami z kamienia (koła młyńskie, osełki) i szkła oraz płodami rolnymi i hodowlanymi. Przywileje dla Szydłowca potwierdzili w 1578 r. król Stefan Batory, a w 1589 r. król Zygmunt III.

Dnia 6 VII 1607 r. na polach między Guzowem a Orońskiem miała miejsce bitwa wojsk koronnych liczących 7 tys. rycerstwa, dowodzonych przez hetmanów Karola Chodkiewicza, Stefana Żółkiewskiego i Jakuba Potockiego, z rokoszanami Mikołaja Zebrzydowskiego, wojewody krakowskiego. Była to zbrojna reakcja szlachty przeciwko królowi Zygmuntowi III i jego zabiegom o wzmocnienie władzy i pozycji dynastii; jednym z dowódców 10 tys. rokoszan był Janusz Radziwiłł. Bitwa zakończyła się ich klęską, a na polu walki poległo 50 „królewskich” i ok. 200 rokoszan. Wydarzenie to upamiętnia kamienny słup w miejscowości Bąków.

W 1. połowie XVII w. Szydłowiec był średniej wielkości miastem, liczącym ponad 1000

mieszkańców. Miasto słynęło z jarmarków ściągających kupców z miast północnych (Gdańska, Elbląga, Torunia) oraz ze Śląska. Przy Rynku Wielkim bogaci mieszcianie (m.in. kuźnicy), a wśród nich Włosi i Szkoci, pobudowali okazałe kamienice (według wpisów w księgach miejskich z lat 1638-1649 było 10 kamienic), zaś pośrodku rynku, staraniem władz miejskich, postawiono ratusz z wysoką wieżą.

Mieszczanstwo szydłowieckie miało charakter międzynarodowy: w 1576 r. zanotowano obecność Szkotów, którzy do połowy XVII w. osiedlili się w 21 miastach województwa sandomierskiego. Od końca XVI w. potwierdzona jest obecność Żydów, a w 1. połowie XVII w. istniała kolonia włoska. Odgrywali oni ważną rolę w życiu gospodarczym miasta. Do najbardziej znanych rodzin szkockich należeli Russelowie (posiadający 2 kamienice w rynku i folwark) i Sanxterowie. Wśród Włochów wyróżniali się budowniczości i kamieniarze, np. Kasper (budowniczy zamku i ratusza) i Albert (burmistrz Szydłowca w 1610 r.) Fodygowie, a także właściciele i dzierżawcy kuźnic, np. Jan Gibboni, posiadacz klucza kuźnic bobrzańsko-samsonowskich i kamienicy w szydłowieckim rynku.

Właściciele miasta przebudowali gotycko-renesansowy zamek Szydłowieckich, który przybrał formę 3-skrzydłowej rezydencji, z ogrodem, zwierzyńcem oraz folwarkiem. Radziwiłłowską rezydencję obsługiwała liczna służba, którą zarządzał marszałek dworu (wzmiankowany w 1686 i 1753). Zamek skupiał sporo szlachty, zwłaszcza z okazji pobytu w nim właścicieli. Starostowie, rezydenci i oficjaliści, należący do stałych mieszkańców,

Portret Mikolaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549-1616), rys. L. Kilian, po 1604 r.

The portrait of Mikolaj Krzysztof Radziwiłł (1549-1616), drawing by L. Kilian, after 1604

Portret Albrychta Władysława Radziwiłła (1589-1636), rys. M. Starkman, ok. 1857 r.

The portrait of Albrycht Władysław Radziwiłł (1589-1636), drawing by M. Starkman, c. 1857

byli powiązani z miastem licznymi więzami ekonomicznymi, towarzyskimi, a nawet rodzinnymi (chrzestni, świadkowie na ślubach). Przebudowy dawnego (obronnego?) dworu Odrowążów na nowożytną rezydencję w Chlewiskach dokonał w początkach XVII w. Wawrzyniec Chlewicki.

W związku z inwestycjami Radziwiłłów i mieszczan szydłowieckich oraz krajowemu zapotrzebowaniu na budulec, rozwinęło się na wielką skalę górnictwo i kamieniarstwo wykorzystujące miejscowe złoża piaskowca. Ten drobnoziarnisty, jasnoszary kamień, nasiąkliwy i ścieralny, znalazł szerokie zastosowanie w budownictwie, zdobnictwie oraz przemyśle i rolnictwie. Pod wpływem czynników atmosferycznych wytwarzał twardą patynę skutecznie chroniącą kamień przed zniszczeniem. Przy kamieniołomach istniały warsztaty kamieniarskie, które z wyłamywanych bloków wytwarzały wyroby użytkowe, jak: koła młyńskie, ośelki, toczaki, a także gotowe elementy architektoniczne (np. gzymsy, obramienia okien, portale), rzeźby i płyty nagrobkowe. Część surowca wykorzystywano jako materiał budowlany.

Kamieniołomy szydłowieckie, oprócz produkcji na potrzeby lokalnego rynku, dostarczały piaskowiec i elementy architektoniczne wielu ośrodkom w kraju, np. dla dworu królewskiego (okładzina zewnętrzna Kaplicy Zygmuntońskiej oraz niektóre kolumny arkadowego dziedzińca zamku na Wawelu). Większe prace wykonywane były przez mistrzów kamieniarskich spoza Szydłowca, przybywających tu po materiał i sprowadzających go do własnych warsztatów. Tak działo się zapewne w Warszawie, gdzie kamień szydłowiecki był używany

przy budowie i wystroju kamienic staromiejskich (np. Baryczków, książąt mazowieckich, Fukierów). Kamień wywożono transportem lądowym, co dawało przewagę eksportowi kamienia spławianego rzekami Kamienną i Wisłą z rejonu Kunowa, stanowiącego konkurencyjny dla Szydłowca ośrodek górnictwa i kamieniarstwa.

Mimo tak sprzyjających warunków dla budownictwa murowanego, w miastach i wsiach regionu dominowała zabudowa drewniana. Przemawiały za tym: powszechna dostępność taniego budulca i tradycja rzemiosła ciesielskiego.

Księgi miejskie oraz parafialne księgi metrykalne w Szydłowcu wymieniają w 1. połowie XVII w. kilkunastu rzemieślników włoskich, polskich i niemieckich, trudniących się murarstwem i kamieniarstwem. Obok miejscowych, źródła wymieniają majstrów z Chęcín, Krakowa, Kurzelowa i Pińczowa.

W Szydłowcu rozwijały się w XVI i XVII w. liczne rzemiosła, oprócz działającego okresowo cechu kamieniarskiego. Najstarsza z zachowanych ksiąg miejskich zarejestrowała w latach 1583-1594, poza cechem szewskim, znaczną liczbę warsztatów: kuśnierzy, kuźników, kowali, ślusarzy, hutników, konwisarzy, postrzygaczy, czapników, młynarzy, piwowarów, karczmarzy, łąziebnika, chirurga, mydlarza, przekupniów. W roku 1640 wymienia się cechy kowali, kołodziejów, szewców, tkaczy, krawców i kuśnierzy. Pracowali tu również: cieśle, stolarze, bednarze, stelmachowie, rymarze, garbarze, siodlarze, sukiennicy, młynarze, piwowarzy, rzeźnicy, cyrulicy. Nadto księgi metrykalne odnotowują: mieczników (np. Martinus Gladiator, uwieczniony na skarpie kościoła), ap-

*Gmerk kupców szydlowieckich
w oltarzu kościoła
pw. św. Zygmunta w Szydłowcu*

*Cachets of Szydlowiec merchants
in the altars of St. Sigmund's
Church in Szydlowiec*

*Fragment nagrobka z portretem
mieszczki Katarzyny Kuklińskiej
(†1669) w kościele pw. św.
Zygmunta w Szydłowcu*

*Fragment of a tombstone with
the portrait of the townswoman
Katarzyna Kuklińska (†1669)
in St. Sigmund's Church
in Szydlowiec*

tekarza, złotnika i organmistrza. Wymienia się też rudników pracujących w kopalniach rud żelaza; cech zbiorowy rzemieślników kunsztu żelaznego istniał w Szydłowcu już w 1563 r. Na znacznie mniejszą skalę rozwijało się życie gospodarcze biskupiego miasteczka Jastrząb, które skupiało się wokół uprawy roli i hodowli, choć w początkach XVI w. czynna była kuźnica o 3 kołach oraz młyn. W roku 1569 kuźnicę obsługiwało 7 kowali, a ilość młynów wzrosła do 3; innych rzemieślników zarejestrowano zaledwie 4 oraz szewców zrzeszonych w cechu.

Pod koniec XVI w. słabo uposażona parafia jastrzębska znalazła się przejściowo w prepozyturze iłżeckiej, a tamtejsi mansjonarze pełnili w Jastrzębiu posługę duszpasterską. Samodzielność odzyskała za biskupów Marcina Szyszkowskiego (1616-1630) i Jakuba Zadzika (1635-1642), opierając się na dochodach z folwarku w Gąsawach oraz na dziesięcinach z miasta Jastrzębia i 5 wsi. W roku 1677 w miejscu drewnianego kościoła z XV w. wystawiono murowaną świątynię.

W nieodległym Mirowie (wsi wymienianej w XV w.) w XVII w. istniał prawdopodobnie folwark i jeden z licznych dworów biskupów krakowskich – być może w miejscu obecnych resztek dworu i parku, z wiekowymi dębami. W wiekach XVII i XVIII miejscową ludność nękały zarazy, np. w latach 1622-1623 i 1652-1653 (epidemia dżumy, która objęła cały kraj, a w Szydłowcu pochłonęła 50% mieszkańców) oraz w 1662 i 1709 r. (w okresie wojny północnej); w 1630 r. pożar w Szydłowcu zniszczył 74 domy.

Uwikłanie Rzeczypospolitej w ustawiczne wojny, a zwłaszcza w wojnę ze Szwecją

(1655-1660), doprowadziło do wyludnienia i ruiny majątkowej mieszkańców. Miary nie-szczęść dopełniły skutki wojen domowych oraz wojny północnej (1702-1721). Regres gospodarczy uwidocznił się m.in. w Szydłowcu, gdzie większość placów stała pustką, wiele domów zostało zrujnowanych i spustoszonych, np. w 1717 r. w Rynku Plebańskim było 14 pustych placów, 9 domów zrujnowanych i opuszczonych. Place pozbawione właścicieli przechodziły na własność zamku, który, pragnąc zwiększyć dochody, zabiegał o ponowne zasiedlenie, m.in. przez potwierdzenie lub nadanie miastu przywilejów lub ogłaszanie uniwersałów (np. uniwersał Mikołaja Radziwiłła w 1699 r. czy Leona Michała Radziwiłła w połowie XVIII w.). Gwarantowały one nowym osadnikom bezpłatne lub częściowo odpłatne parcele i zabudowania oraz ulgi podatkowe; jeszcze w 1775 r. na 203 posesje 28 było pustych. Działania wojenne, a zwłaszcza długotrwałe pobyty wojsk szwedzkich, saskich i rosyjskich, spowodowały kryzys gospodarczy i demograficzny na wsi szydlowieckiej, trwający do 2. ćwierci XVIII w., widoczny np. w wielu opuszczonych gospodarstwach, tzw. pustkach. W strukturze gospodarstw zaczęły dominować gospodarstwa zagrodowe i rolniczo-przemysłowe.

Zastój gospodarczy odbił się negatywnie na górnictwie kamiennym i spowodował opuszczenie na wiele dziesiątków lat (do połowy XIX w.) szydlowieckich wyrobisk piaskowca. Skorzystały na tym kamieniołomy w Kunowie, które dostarczały surowiec budowlany do rozbudowującej się za króla Stanisława Augusta Warszawy oraz dla zakładów wielkopiecowych Staropolskiego Okręgu Prze-

mysłowego (m.in. do wykładziny garów wielkich pieców).

W celu ożywienia gospodarczego w województwie sandomierskim dokonano ostatniej w I Rzeczypospolitej urbanizacji, zakładając w XVIII w. 7 miast. Nieudaną próbą lokacji podjął Zygmunt Siemieński, który w 1775 r. uzyskał na sejmie pozwolenie na założenie miasta na gruncie wsi Omięcín i nazwał je Zygmuntem. Mimo nadanych przywilejów na jarmarki i targi, miasteczko nie rozwinęło się i ok. 1816 r. zanikło.

W 1. połowie XVIII w. stopniowo odradza się rzemiosło, np. w Szydłowcu istniały wówczas cechy: kupiecki, krawiecki, kuśnierski, szewski, stelmaski, kowalski, kołodziejski i bednarski, a także cech zbiorowy kunsztu żelaznego (tworzony w sytuacji niedostatku rzemieślników określonej specjalności), do którego należeli przede wszystkim kowale, ale i mularze (choć w 1752 r. nie było ponoć w mieście ani jednego kamieniarza – jak wynika z korespondencji hetmana Jana K. Branickiego poszukującego rzemieślników do budowy rezydencji w Białymstoku). Wśród terminatorów, towarzyszy i mistrzów cechu żelaznego spotyka się nie tylko osoby z Szydłowca oraz miast i wsi województwa sandomierskiego, lecz także z Mazowsza i Lwowa; w 2. połowie XVIII w. do cechu należeli zarówno rzemieślnicy chrześcijańscy, jak i starozakonni.

W wieku XVIII wzrosła w regionie liczba ludności żydowskiej, osiedlającej się tu od końca XVI w. (pierwsza wzmianka o Żydach w Szydłowcu pochodzi z 1584). W Szydłowcu (w końcu XVIII w. Żydzi stanowili czwartą część ogółu mieszkańców) w 1778 r. wydzielono dla nich osobną dzielnicę, z rynkiem

(dawny Rynek Skaleczny), przy którym od początków XVIII w. powstawał zespół synagogalny: bóżnica, szkoła wyznaniowa (cheder), łaźnia (mykwa) oraz cmentarz grzebalny (kirkut).

Wraz z ogólnym upadkiem gospodarczym kraju nastąpił upadek górnictwa i hutnictwa. Dopiero za króla Augusta III przywrócono produkcję metalurgiczną, stosując nowoczesne technologie wytopu, uzyskiwane w wielkich piecach, które wyparły tradycyjne kuźnie dymarskie. Pierwsze wielkie piece wybudowano w kluczu kieleckim dóbr biskupów krakowskich w Bobrzy (1610-1613) i Samsonowie (1641); do ich budowy sprowadzono specjalistów z północnych Włoch, m.in. Cacciów i Jana Gibboniego. Przewrót technologiczny polegał na tym, iż w kuźnicach uzyskiwano bryłę stopionego żelaza ze szlaką i innymi domieszkami, które należało przekuwać, by oddzielić zanieczyszczenia, podczas gdy w wielkim piecu w procesie topienia rudy tworzy się płynna surówka. Wielki piec miał u podstawy wymiary 8 x 8 m i osiągał wysokość 7 a nawet 10 m; na dole mieścił się gar, w którym gromadziła się płynna surówka, a u góry otwór, przez który sypano na przemian rudę i węgiel drzewny. Rudę i węgiel wciągano pomostem drewnianym („gichtą”) za pomocą kieratu konnego lub koła wodnego. Przy spalaniu węgla drzewnego, przy użyciu sprężonego powietrza z miechów, uzyskiwano temperaturę 1000 °C.

Wielki piec dawał rocznie ok. 200 ton surowca. Do wytopu wykorzystywano ogromne ilości węgla drzewnego, co z czasem doprowadziło do wylesienia znacznych obszarów Puszczy Świętokrzyskiej. Było to jednak nie-

zastąpione paliwo, pozbawione zanieczyszczeń siarką, pozwalające na uzyskiwanie stali wysokiej jakości. Wraz z wielkimi piecami powstawały fryszerki – piece do tzw. świeżenia surówki (przetapiania na żelazo), poprzez jej odwęglanie i utlenianie zbędnych domieszek w wysokiej temperaturze, przy użyciu rozżarzonego węgla drzewnego i nadmuchu powietrza. W XIX w. (w Królestwie Polskim od 1833) zastosowano nowocześniejsze metody usuwania domieszek w pudlingarniach, specjalnych piecach płomiennych – pudlarkach (zrekonstruowany w 2007 r. piec pudlarski można zobaczyć w Muzeum Zagłębia Staropolskiego w Sielpi).

Tymczasem w kopalniach rudy sięgano do głębiej położonych pokładów; miały one szyb główny, od którego prowadziły obudowane chodniki. Z czasem urobek do szybu wyciągowego dowożono wózkami na szynach, a wyciąg w szybie uruchamiała maszyna parowa. Wielkopiecownictwo rozwinęło się najprężniej w dobrach magnackich, kościelnych i szlacheckich: Małachowscy w swych dobrach koneckich wystawili piece w Stąporkowie (1739), Ruskim Brodzie (1750), Janowie (1755) i Antoniowie (1781); Radziwiłłowie w Mroczkowie (1778); biskupi krakowscy w Suchedniowie, Parszowie i Mostkach; cystersi wąchoccy w Bzinie (1754), Rejowie (1770) i Starachowicach (1789); Antoni Czermiński w Przysusze i w Korytkowie; Leszczyńscy w Rzuconie; Potkańscy w Stefankowie (ok. 1757) i w Aleksandrowie.

Wielki piec w Stefankowie (gmina Chlewińska) powstał w miejscu Kuźnicy Stefanek nad rzeczką Jabłonicą; zaopatrywano go – podobnie jak następne piece w Nadolnej, Rzuconie

i Aleksandrowie – w rudę z rejonu Skłobów. W roku 1782 w Stefankowie pracowały 4 fryszerki; tego rodzaju zakłady funkcjonowały też w hrabstwie szydłowieckim, m.in. w Długoszu i Kamiennej. Wielkie piece pracowały przeważnie okresowo, np. w Aleksandrowie przez 22 tygodnie w roku, z powodu braku dostatecznej ilości wody; w Stefankowie użycie koła dreptakowego, poruszanego siłą ludzką, umożliwiło wydłużenie pracy pieca do 30 tygodni.

Do końca XVIII w. w Staropolskim Okręgu Przemysłowym uruchomiono 31 nowych pieców hutniczych, które obsługiwało od 90 do 120 kopalń rudy; skupiska kopalń występowały w okolicach Szydłowca i Chlewisk.

Szydłowiec, będąc od 1810 r. miastem powiatowym, został siedzibą dyrekcji obwodu górniczego, podległego Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach. Powiat szydłowiecki bowiem obejmował samsonowskie, suchedniowskie i bodzentyńskie dobra rządowe. Stanisław Staszic (*O ziemiorództwie Karpatów*, 1815) naliczył na tym terenie 85 kopalń rud żelaza, 24 piece hutnicze i 62 fryszerki.

W strukturze dochodów wielkiej własności zasadniczą rolę odgrywały dochody z gospodarki przemysłowo-przetwórczej (młynów, propinacji, górnictwa i hutnictwa), a dużo mniejszą – zyski z folwarcznej gospodarki rolno-hodowlanej. Tak działało się w dobrach chlewiskich. Właścicielami majątku liczącego 14 400 ha byli w latach 1804-1831 Sołtykowie: hr. Stanisław Sołtyk (1752-1833), poseł Sejmu Czteroletniego, jeden z założycieli Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1800 r. oraz jego syn Roman (1791-1843), uczestnik kampanii napoleońskich i powstania listopadowe-

Wies Pawłów na Mapie pomiaru gruntów dworskich i regulacji gruntów włościańskich klucza chlewiskiego, 1805, 1810 (Archiwum Państwowe w Radomiu)

The village of Pawłów on the Survey Map of Manor Estates and regulation of peasants' plots in the Chlewiska Estate, 1805, 1810 (National Archive in Radom)

go. W odwecie za ich działalność patriotyczną (na wniosek Romana Sołtyka dokonano detronizacji cara Mikołaja I) dobra chlewiskie zostały skonfiskowane, a Roman wyemigrował do Francji.

Sołtykowie zainwestowali w przemysł metalowy: w latach 1811-1825 w Chlewiskach powstała walcownia blach i gwoździarnia, do których surowiec produkował wielki piec w Aleksandrowie; pojawiły się nowe wsie przemysłowe, śródlęsne: Budki (ok. 1800), Majdanki (ok. 1813) i Borki (ok. 1827). Sołtykowie podejmowali też próby regulacji gruntów włościańskich w swoich dobrach, np. wsi Pawłów i Cukrówka (*Cychrówka*), o czym świadczą mapy z lat 1805 i 1810.

Dwór chlewiski poprzez swych wybitnych mieszkańców oddziaływał na życie gospodarcze i społeczno-kulturalne okolicy, nie należał jednak do wyjątków. W Szydłowcu taką rolę pełnili ostatni Radziwiłłowie i Anna Sapieżyna (wraz ze Stanisławem Staszicem), we wsi Dobrut – pisarz i działacz oświeceniowy Feliks Gawdzicki, w Łaziskach – Amelia Załuska, wierna admiratorka dramaturga i poety Zygmunta Krasińskiego, w Orońsku rodzina Christianich i Pruszków oraz Józef Brandt.

Pod zaborami Tymczasem w 1795 r., po zdławieniu insurrekcji kościuszkowskiej, wojska austriackie zajęły tereny Lubelszczyzny i Sandomierszczyzny; zabrane w wyniku trzeciego rozbioru Polski ziemie, nazwane Galicją Zachodnią, włączono w marcu 1796 r. do monarchii habsburskiej. Uczestników powstania, którzy przeszli do Galicji w liczbie ok. 15 tys., wcielono do pułków austriackich.

W roku 1809 w trakcie wojny z Austrią wojsko polskie pod dowództwem ks. Józefa Poniatowskiego (1763-1813) zajęło Lubelszczyznę, Sandomierskie i Kraków, przechodząc 6/7 lipca przez Szydłowiec (fakt upamiętniono w 2007 r. tablicą na szydłowieckim zamku); tereny te, na mocy traktatu w Schönbrunn z 14 X 1809 r., włączono do Księstwa Warszawskiego, które przetrwało do 1815 r., kiedy po klęsce Napoleona proklamowano Królestwo Polskie powiązane unią personalną z cesarstwem rosyjskim.

Struktury administracyjno-gospodarcze obszaru obecnego powiatu szydłowieckiego zmieniły się zasadniczo w następstwie ważnych wydarzeń politycznych i przemian ustrojowych: uchwałą sejmu z 27 VIII 1789 r. upaństwowiono za odszkodowaniem dobra biskupów krakowskich (m.in. w obecnych gminach Jastrząb i Mirów). Po rozbiore Polski w 1795 r. władze austriackie skonfiskowały bądź uszczupliły dobra klasztorne i parafialne (ich kasacji dokonano w czasach Królestwa Polskiego). Wreszcie w roku 1828 na własność skarbu państwa przeszły dobra hrabstwa szydłowieckiego zakupione od ostatniej właścicielki, Anny Sapieżyny. Sapieżyna weszła w ich posiadanie w 1802 r., kiedy po bezpotomnej śmierci Macieja Radziwiłła 2 IX 1800 r. rząd austriacki wystawił je na publicznej licytacji w Krakowie.

Zasługą Sapieżyny było uruchomienie w 1819 r. w specjalnie zbudowanym gmachu przy Rynku Wielkim w Szydłowcu publicznej szkoły elementarnej, stosującej nowoczesne, oświeceniowe metody nauczania, podejmowane wcześniej przez Komisję Edukacji Narodowej. Naukę dla ok. 100 uczniów prowadzo-

Portret Anny z Zamoyskich Sapieżyny (1772-1859), ostatniej właścicielki hrabstwa szydłowieckiego (J. L. S. Norblin)

Portrait of Anna nee Zamoyska Sapieżyna (1772-1859), the last owner of Szydłowiec County (J. L. S. Norblin)

no na trzech różnych poziomach kształcenia i „wzajemnego uczenia się”: „klasa początkowa”, „klasa postępujących” i „klasa doskonalących się”.

Jak wspomniano wyżej, rząd Królestwa Polskiego nabył 17 V 1828 r. dobra szydłowieckie za 2 254 454 złp. Podane niżej miejscowości oraz zakłady dają wyobrażenie o rozległości terytorium i potencjale gospodarczym przejętego hrabstwa, którym za czasów Sapieżyny zarządzał m.in. Stanisław Staszic. Dobra te składały się: z miasta Szydłowca, 22 wsi (Podzamcze, Stara Wieś, Rybianka, Długosz, Janików, Wysoka, Zdziechów, Szydłówek, Sadek, Skarżysko Książęce, Posadajów, Szczepanów, Kamienna, Milica, Czorów, Pogorzałe, Majdów, Ciechostowice, Huta, Mroczków, Olszyny i Młyn), folwarków (Podzamcze, Marywil, Wysoka, Zdziechów, Szydłówek i Sadek), wielkiego pieca w Mroczkowie (w pocz. XIX w. wytapiał rocznie ok. 100 ton surówki), cegielni w Jastrzębiu, młynów w Podzamczu, Szydłowku, Długoszu, Kamiennej i Mroczkowie, 3 kuźnic i fryszerki w Kamiennej, tartaku w Długoszu i foluszu w Podzamczu (foluszem nazywano zakład,

w którym odtłuszczano i spilśniano tkaniny za pomocą ich zbijania stęporami poruszany mi kołem wodnym, przy użyciu gorącej wody i alkaliów); dobra „Orońsk” tworzyły wieś i folwark Orońsko z młynem oraz Krogulcza Sucha. Intencją rządu było – oprócz uzyskania dochodów z majątków ziemskich – przejęcie przemysłu żelaznego wraz z zapleczem surowcowym i włączenie go do ciągu pobliskich zakładów; o rozwiniętym przemyśle górniczo-hutniczym świadczy fakt, iż 11 wsi określano jako „kuźnicze”. Od tej pory dobra te przyjęły nazwę Ekonomii Szydłowieckiej (1828-1864).

Rząd Królestwa Polskiego podjął próbę kapitalistycznej industrializacji kraju, którą od 1818 r. realizował Stanisław Staszic, dyrektor Wydziału Przemysłu i Kunsztów; od 1824 r. przedsięwzięciem kierował ks. Ksawery Drucki-Lubecki, minister skarbu w latach 1821-1830, a od 1833 r. do połowy XIX w. Bank Polski, który kredytował przedsięwzięcia prywatnych inwestorów, np.: Małachowskich (Końskie), Dembińskich (Przysucha), Platerów (Borkowice i Niekłań), Krügerów (Rzuców), Sołtyków (Chlewiska), Łubieńskich (Ostrowiec Świętokrzyski); bank realizował także własne inwestycje, np. w 1838 r. wybudował wielki piec w Rejowie, czynny do 1901 r. W latach 30. XIX w. wzniesiono wielkie piece m.in.: w Stefankowie (1836), Nadolnej (1837), Aleksandrowie (1838) i Rzucowie. Jednocześnie wprowadzano nowoczesne metody pozyskiwania żelaza (puddlingowanie) i obróbki (walcowanie). W modernizacji górnictwa i przemysłu metalurgicznego poważną rolę odegrali specjaliści sprowadzeni z Niemiec (zwłaszcza absolwenci Akademii Gór-

Budynek publicznej szkoły elementarnej w Rynku Wielkim w Szydłowcu, wzniesiony w 1819 r. staraniem Anny Sapieżyny

Building of the public elementary school on the Great Market Square in Szydłowiec, built in 1819 by Anna Sapieżyna

Plan gruntów miasta Szydłowca, Jan Zawadzki, 1815-1817.
Najstarszy plan miasta z oznaczeniem dóbr dworskich (Folwark
Podzamcze), gruntów mieszczan szydlowieckich i włościan Starej Wsi
(Archiwum Państwowe w Radomiu)

Plan of Szydłowiec grounds, Jan Zawadzki, 1815-1817. The oldest
street plan with the location of the manor estates (Podzamcze Grange),
plots of Szydłowiec townsmen and Stara Wieś peasants
(National Archive in Radom)

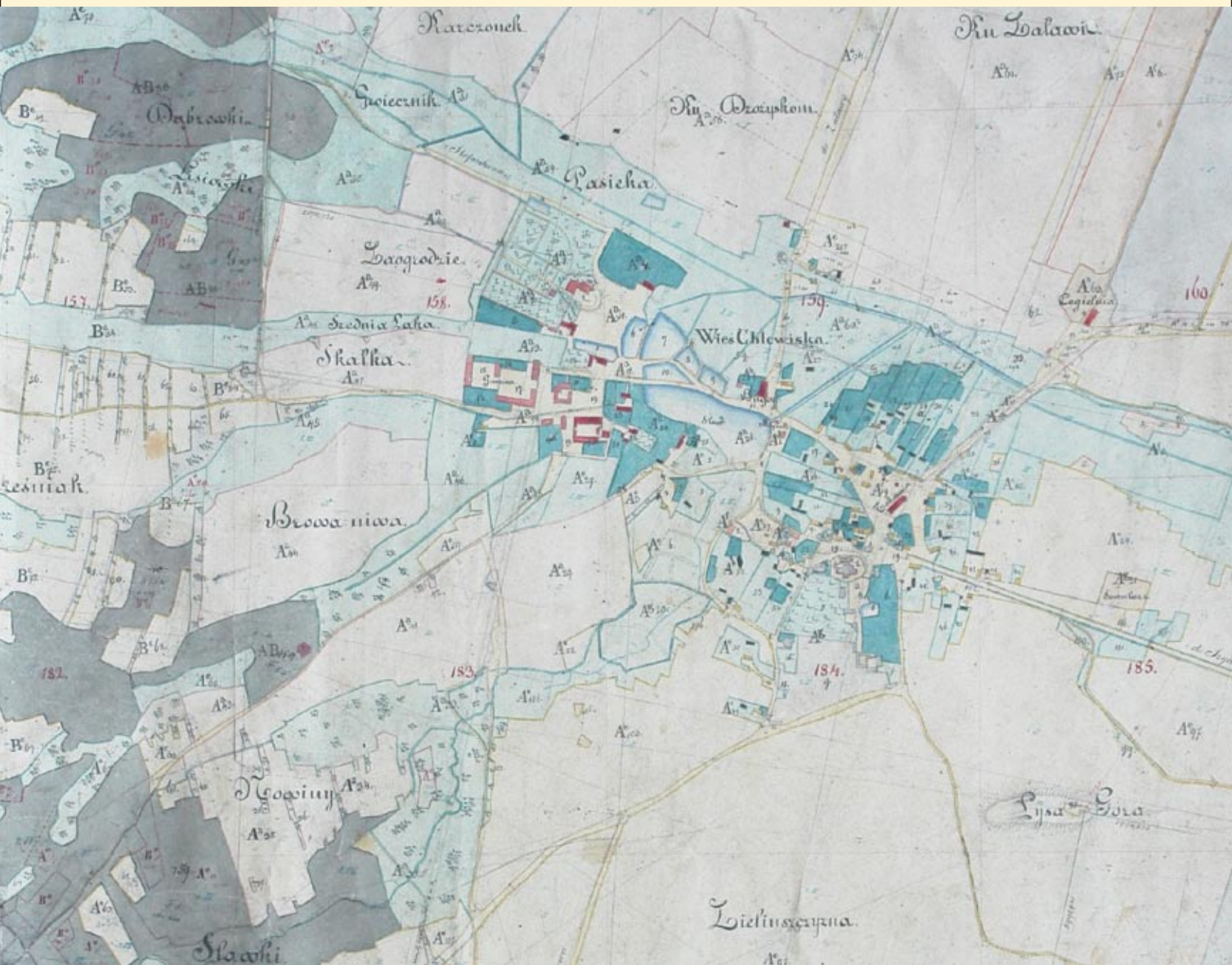

Fragment mapy ekonomii szydłowieckiej, 1833 (Archiwum Państwowe w Radomiu).
 Oznaczono: folwarki rządowe i kościelne, wsie nieoczynszowane oraz kolonie oczynszowane

Fragment of the map of Szydłowiec manor, 1833 (National Archive in Radom).
 Legend: government and church granges; rent-free villages and rent-charged settlements

Wieś Chlewiska na Mapie dóbr Chlewiska i Pawłów, 1837 (Archiwum Państwowe w Radomiu)

Village of Chlewiska on the Map of the Estates of Chlewiska and Pawłów, 1837 (National Archive in Radom)

Krzyż w Stefankowie, gmina Chlewiska – wsi o staropolskich tradycjach górniczych – wykonany z odlewów żelaznych – 1859 r. „na pamiątkę zaprowadzonej wstrzeźliwości” przez formierzy miejscowych zakładów

Cross in Stefanków, commune Chlewiska – the village with old Polish mining traditions – executed from iron castings in 1859 “in remembrance of temperance” vowed by moulders of local works

Wizerunek Franciszka Ksawerego Christianiego (1772-1842), współtwórcy nowoczesnego drogownictwa polskiego, właściciela Orońska

Picture of Francis Xavier Christiani (1772-1842), co-author of modern Polish road engineering, the owner of Orońsko

niczej we Freibergu w Saksonii) oraz Wielkiej Brytanii. Jednym z przemysłowców był inżynier Antoni Klimkiewicz, wychowanek Akademii Górniczej w Kielcach (działającej w latach 1816-1826), który zbudował wielkie piece w Ostrowcu Świętokrzyskim (Huta Klimkiewiczów, 1837), Aleksandrowie i Nadolnej k. Chlewisk. Oprócz wielkich pieców funkcjonowały liczne kuźnice, m.in.: w Koszorowie, Pawłowie, Stanisławowie, Kochanowie i Goworku, a w Chlewiskach walcownia. W roku 1838 wielki piec w Stefankowie wyprodukował 12 tys. cetnarów surówki (cetnar = ok. 40 kg), do czego zużyto ok. 70 tys. m³ drewna; piec był czynny do 1875 r., potem w jego miejscu wybudowano cegielnię.

Hutnictwo dawało ludziom pracę nie tylko miejscowym, ale też przybyszom z zaborów

austriackiego i pruskiego oraz Austrii, Niemiec i Anglii; obcojęzyczne nazwiska spotyka się na cmentarzu w Chlewiskach.

Po upadku powstania listopadowego utworzono 2 okręgi górnicze: wschodni, z siedzibą w Suchedniowie (obejmował zakłady hutnicze między Wisłą, Pilicą a Nidą) i zachodni w Dąbrowie Górniczej; z czasem okręg zachodni zdominował przemysł metalurgiczny w Polsce, zwłaszcza po uruchomieniu kolei żelaznej umożliwiającej import wysokogatunkowej rudy i unowocześnieniu technologii wytopu, z użyciem koksu (m.in. w Hucie Bankowej w Dąbrowie Górniczej od 1840).

Przykładem gospodarki w dobrach rządowych są losy niewielkiego majątku w Orońsku, składającego się ze wsi i folwarku w Orońsku (liczących 300 mieszkańców) oraz wsi Krogulcza Sucha. W roku 1829 nabył go w wieczystą dzierżawę, a 5 lat później na własność, Franciszek Ksawery Christiani, kierujący Dyрекcją Generalną Dróg i Mostów, która od 1819 r. do lat 30. XIX w. budowała trakt krakowski (od 1828 finansowany przez Bank Polski). Christiani dokonał gruntownego przeobrażenia Orońska, przenosząc wieś na wyżej położone tereny, uregulował przebieg dróg w nawiązaniu do ukończonej w 1834 r. drogi państwowej, przy której zbudowano osadę karczenną z zajazdem i pocztą dla podróżnych dylizansowej trasy z Warszawy do Krakowa. Stały tu także inne, murowane budynki publiczne: władz gminy i sądu, posterunku żandarmerii oraz domy mieszkalne, m.in. pisarza gminnego.

Christiani zaprojektował nowy zespół dworski z parkiem i ogrodami oraz reprezentacyjną zabudowę w miejscu zaniedbanego majątku

Dróżniczówka w Dobrucie z 1834 r., gmina Orońsko – jedna z dwóch w powiecie szydlowieckim (druga w Świerczku) – zbudowana przy drodze państwowej z Warszawy do Krakowa

Roadway guard post in Dobrut from 1834, Commune Orońsko – one of two in Szydłowiec District (the other in Świerczek) – erected at the national roadway from Warsaw to Cracow

złożonego z ponad 30 zrujnowanych budynków drewnianych, gospodarczych i mieszkalnych. Folwark oroński liczył ponad 1153 morgi (w tym 369 morgów gruntów ornych, pozostałe zajmowały lasy). Źródłem dochodów z folwarku była pańszczyzna (czynsze, pańszczyzna sprzężajna i piesza, naturalia i wiktualia) przynosząca 70% rocznego dochodu, propinacja dworska (browar, wyszynk piwa i gorzałki w karczmie i austerii zajezdnej), usługi świadczone w młynie wodnym, kuźni i wapienniku.

Produkcja wódki i piwa w licznych gorzelniach dworskich, przeznaczona na wewnętrzny rynek chłopski w obrębie własnych dóbr, pochłaniała duże ilości żyta i jęczmienia; jedna gorzelnia dawała rocznie ok. 600-700 kwart (1 kwarta = ok.1 litra) wódki.

Tymczasem w latach 20. XIX w. przystąpiono w Królestwie Polskim do planowej regulacji i porządkowania miast. Akcją kierowała Komisja Miast w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, a w województwie sandomierskim Komisja Wojewódzka. Podstawą tych prac miały być plany regulacyjne oparte na szczegółowych pomiarach; uzyskało je w tym czasie 140 miast, a wśród nich Szydłowiec. Na podstawie *Regestru wymiaru planu sytuacyjnego miasta Szydłowca*, sporządzonego 28 V 1824 r. przez geometrę Jana Zawadzkiego, wykreślono plan pomiarowy, będący podstawą prac regulacyjnych. Rozpoczęto od brukowania głównej ulicy przecinającej miasto, którą ciągnęły ciężkie transporty wyrobów żelaznych z zakładów w Białogonie, Suchedniowie, Bliżynie i Chlewiskach; usuwano przy niej podcienia, zakładano chodniki.

Prace te wiązały się z budową wspomnianej

drogi państwowej z Warszawy do Krakowa. Przy trakcie budowano dróżnicówki (zachowane w Dobrucie i Świerczku), domki dla konduktorów i strażników; przy samych drogach postawiono słupki i bariery na nasypach, a także rogatki i budki dla pobierających opłaty. Bite drogi z tłuczni kamienia stworzyły warunki rozwoju transportu kołowego zarówno przewozów pasażerskich, jak towarowych. W roku 1839 przewozy przez Orońsko sięgnęły 3500 pasażerów, przy użyciu lekkich i szybkich karetek, które odległość z Warszawy do Krakowa pokonywały w ciągu ok. 23 godzin, co z postojami dawało przeciętnie 13,5 km na godzinę. Trakt krakowski był wielokrotnie modernizowany, a w 1938 r. otrzymał nawierzchnię asfaltową.

Zabudowa Szydłowca i innych miasteczek w regionie miała charakter wiejski: przeważały parterowe domy drewniane (w 1820 r. w Szydłowcu na 256 domów tylko 36 było murowanych), a wśród nich zagrody, ponieważ duży odsetek mieszkańców utrzymywał

*Stare wyrobiska w kamieniołomie
w Smilowie, gmina Jastrząb*

*Old excavations in the quarry
in Smilów, Commune Jastrząb*

się z rolnictwa i hodowli. Stopniowo przybywało kamienic, np. w 1860 r. na 290 domów było ich 58, a wśród nich 13 piętrowych (w tymże roku z rolnictwa utrzymywało się w Szydłowcu 195 mieszkańców, uprawiających 1760 morgów – ponad 90% gruntów miejskich). W roku 1862 Szydłowiec liczył 4022 mieszkańców, wśród których było 2961 Żydów (73,6%); w tym samym roku zrównano Żydów w prawach obywatelskich (tworzyli stan osobny, nie zaliczany do mieszcząskiego).

Sytuacja zmieniła się po katastrofalnym pożarze w 1876 r., który strawił 85% zabudowy (w tym 285 domów i 25 stodół); od tego czasu upowszechniła się murowana zabudowa w układzie kalenicowym, z bramami przejazdowymi lub sieniami, której pozostałości są widoczne do dzisiaj.

Ożywienie gospodarcze ok. połowy XIX w. (m.in. wskutek zniesienia w 1851 r. ceł w handlu z Rosją) i rosnące zapotrzebowanie na materiały budowlane spowodowały ponowne uruchomienie łomów piaskowca w Szydłowcu i okolicach (Szydłówek, Śmiłów, Sadek) oraz w Zbijowie, Pogorzałem i Majdowie. Ok. 1860 r. powstał Łom Podolszański w zespole wyrobisk w Śmiłowie, który stał się z czasem największym kamieniołomem piaskowca w regionie. Używano go jako kamień murowy i okładzinowy do budowy obiektów użyteczności publicznej, budynków mieszkalnych, przemysłowych i gospodarczych, mostów, ogrodzeń; wyrabiano zeń detale architektoniczno-rzeźbiarskie, liczne figury przydrożne, nagrobki (zwłaszcza na cmentarzu żydowskim w Szydłowcu), a także przedmioty użytkowe (np. osetki).

Wydarzeniami o doniosłych konsekwencjach politycznych były powstania narodowe w latach 1830/1831 i 1863/1864; w ich wyniku ograniczono, a następnie zniesiono autonomię Królestwa Polskiego, włączając je, jako tzw. Kraj Nadwiślański, do cesarstwa rosyjskiego. Główne działania wojenne w 1831 r. toczyły się na prawym brzegu Wisły, natomiast lewobrzeżna część Królestwa Polskiego (w tym województwo sandomierskie) stanowiła zaplecze walczącej armii polskiej: stąd brano rekruta, zaopatrywano w broń palną i działa oraz żywność. Żelazo lub stal niskowęglowa, produkowana w okolicach Szydłowca, uchodziły za szczególnie odpowiednie do produkcji broni, np. w 1831 r. w jednym z pieców suchedniowskich odlano 4 działa, a dalsze 4 w zakładach Romana Sołtyka w Chlewiskach i Aleksandrowie.

Od końca 1830 r. Szydłowiec był jednym z miejsc formowania kadry batalionu Gwardii Ruchomej jako rezerwy armii regularnej, do którego powoływano mężczyzn w wieku 20-30 lat; tu formowano sztab i pierwszy batalion 10. pułku gwardii. Jednym z dowódców był mjr Wincenty Henisz (ur. w 1784 r. w Szydłowcu), który odbył kampanie napoleońskie oraz służył w armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. W początkach sierpnia 1831 r. po przekroczeniu przez Wisłę korpusu wojsk rosyjskich gen. F. Rüdigerera liczącego 17 tys. żołnierzy i 56 dział – województwo sandomierskie, a szczególnie rejony Szydłowca, Końskich, Radomia, Zwolenia i Kozienic stały się terenem działań militarnych. Przeciwno Rüdigerowi wystąpił gen. Samuel Różycki mianowany 4 VIII 1831 r. przez naczelne władze powstańcze dowódcą

wojskowym województw: sandomierskiego, krakowskiego i kaliskiego. Jego siły były trzykrotnie mniejsze od rosyjskich, niemniej przez blisko 2 miesiące udało mu się związać walką znaczne siły wroga i nie dopuścić do połączenia z armią główną feldmarszałka Iwana Paskiewicza. Do zwycięskich potyczek doszło m.in. w Mirowie i Wierzbicy. W czasie działań wojennych w Szydłowcu spłonęła część zabudowań, a straty materialne oszacowano na 41 203 złp., nie licząc rekwizycji żywności i furazu. Konsekwencjami upadku powstania listopadowego były represje polityczne i gospodarcze (m.in. nałożenie ceł na granicy Królestwa z Rosją, konfiskata majątków) oraz społeczne: likwidacja szkół (w tym Uniwersytetu Warszawskiego utworzonego w 1816 r.), rewizja tytułów szlacheckich (utraciło je 5/6 szlachty), a także Wielka Emigracja.

W okresie poprzedzającym powstanie styczniowe na terenie guberni radomskiej (obejmującej od 1844 r. obszar między Wisłą a Pilicą) miały miejsce manifestacje religijne i patriotyczne, na które władze odpowiedziały wprowadzeniem 17 X 1861 r. stanu wojennego i represjami. Kierownictwo ruchu powstańczego objął w styczniu 1863 r. naczelnik wojskowy województwa sandomierskiego – 36-letni Marian Langiewicz, który wyznaczył 3 punkty zborne dla powstańców biorących udział w przygotowywanym ataku na Szydłowiec: w Jastrzębiu, Szydłowku i Sadku. Ściągnęli tam spiskowcy z Wierzbicy i Mirca, górnicy i hutnicy z Suchedniowa, a także grupa uczniów gimnazjalnych, urzędników i czeladzi rzemieślniczej z Radomia; byli oni uzbrojeni w kilkadziesiąt strzelb myśliwskich oraz kosy, dragi i piki. W Szydłowcu stacjono-

Pomnik zwycięskiej bitwy powstańców dowodzonych przez Dionizego Czachowskiego z oddziałem armii rosyjskiej, stoczonej 22 IV 1863 r. pod Stefankowem

Monument commemorating the victorious battle of insurgents commanded by Dionizy Czachowski against a squad of the Russian army on 22 April 1863 near Stefanków

wało wojsko rosyjskie (2 rotы mohylewskiego pułku piechoty) w sile ok. 400 żołnierzy pod dowództwem mjr. Rüdigera, kwaterujących w domach przy rynku i w ratuszu oraz koszarach na obrzeżu miasta od strony Kielc; w zamku mieścił się lazaret. Podobna była liczba powstańców, którzy w nocy z 22 na 23 I 1863 r. zgromadzili się w obozie w lesie koło Sadka. Wyparli oni z miasta Rosjan, którzy jednak wkrótce powrócili, biorąc do niewoli kilkudziesięciu powstańców i zabijając 36 mieszkańców. Langiewicz z resztką powstańców ruszył do Wąchocka, gdzie wkrótce utworzono silne zgrupowanie partyzanckie, stawiające opór wojskom rosyjskim.

Po klęskach powstańców, m.in. w bitwie w Małogoszczy, w kwietniu 1863 r. naczelnikiem wojennym województwa sandomierskiego mianowano płk. Dionizego Czachowskiego. Do najważniejszych akcji Czachowskiego należy zaliczyć zwycięską bitwę pod Stefankowem 22 IV 1863 r., podczas której udało się rozbić oddział regularnej armii rosyjskiej, zadając mu dotkliwe straty; zdobyto 3 jaszczyki (skrzynki, wózki amunicyjne) prochu i 3 wozy karabinów. Poległo 4 powstańców, wśród nich *ceniony dla odwagi i przymiotów* serca kpt. Grzmot-Dobrogojski, były oficer rosyjski. Wyrokiem sądu wojennego stracono dowódcę rosyjskiej kolumny kpt. Nikiforowa i 6 jego żołnierzy jako winnych mordów i rozbojów dokonanych w lutym 1863 r. w Suchedniowie i Wąchocku.

Szydłowiec był jeszcze miejscem działań zbrojnych oddziałów: Kazimierza Wiśniewskiego z Jastrzębia (27 V) i ppłk. Jana Rudowskiego, słynącego z brawurowych ataków w opoczyńskim (8 XI). Dnia 21 VIII 1863 r. bitwę we wsi

Kowala Sępcocina stoczyło ugrupowanie powstańcze złożone z partii Władysława Eminowicza (naczelnika wojskowego województwa sandomierskiego) i Kajetana Cieszkowskiego z Lubelskiego, liczące ok. 1000-1200 ludzi. W walce poległo 15 powstańców, których pochowano w bezimiennej mogile w pobliskiej Krogulczy Mokrej (upamiętnionej pomnikiem w 1920); 28 rannymi opiekowano się we dworze w Krogulczy i na folwarku w Guzowie.

Jednym z inspiratorów i przywódców powstańczego ruchu w guberni radomskiej w latach 1861-1864 był szydlowiecki proboszcz ks. Aleksander Malanowicz (1816-1893); w konsekwencji został uwięziony i pozbawiony stanowiska dziekana, a cały majątek kościelny uległ konfiskacie. Po likwidacji w Szydłowcu siedziby dekanatu (przywróconej w 1941), parafie w Szydłowcu, Chlewiskach, Wysokiej i Borkowicach włączono do dekanatu koneckiego. Represje dotknęły również miejscowych wikariuszy i księży sąsiednich parafii, np. proboszcza w Jastrzębiu, który *jednych wysyłał do partii, drugim nakazywał kuć kosy, a w nocy z 22 na 23 stycznia był sam wśród uzbrojonych, którzy szli szturmować Szydłowiec i niejednokrotnie wyprowadzał oddziały z błogosławieństwem na bój przeciwko wojskom rosyjskim.*

Po upadku powstania zniesiono ostatecznie odrębność Królestwa, wzmożono ucisk polityczny, a wobec uczestników zastosowano represje (zsyłki na Sybir, kolejna konfiskata majątków prywatnych i kościelnych, z ograniczeniem posiadania przez parafie ziemi do 6 morgów). Rosyjskie władze zaborcze na podstawie ukazu z 1 VI 1869 r. odebrały prawa miejskie miejscowościom, w których

Portret ks. Aleksandra Malanowicza (†1893). Obraz Jana Styki w posiadaniu parafii św. Zygmunta w Szydłowcu

Portrait of Priest Aleksander Malanowicz (†1893). The picture executed by Jan Styka in the collection of St Sigismund's Parish in Szydłowiec

zamieszkiwało mniej niż 3000 mieszkańców i większa ich część utrzymywała się z rolnictwa. W rezultacie liczba miast w Królestwie zmniejszyła się z 452 do 114, a wśród zdegradowanych znalazły się Jastrząb i Wierzbica. Ostatnie dekady XIX w. były okresem przekształcania przemysłu manufakturowego w nowoczesny przemysł fabryczny, m.in. w Zagłębiu Dąbrowskim, z którym nie mogły konkurować małe zakłady górnicze i hutnicze Staropolskiego Okręgu Przemysłowego; większe zakłady o nowoczesnej technologii łączyły się w spółki, np. w Ostrowcu Świę-

tokrzyskim, Starachowicach, Stąporkowie. W roku 1892 zbudowano w Chlewiskach ostatni na ziemiach Polski zakład wielkopiecowy wykorzystujący przy wytopie surówki węgiel drzewny, czynny z przerwami aż do 1940 r. Wielki piec o wydajności 13 ton surówki na dobę był zaopatrywany w rudę i paliwo za pomocą pomysłowej windy wodnej i pracował na nowoczesnym napędzie parowym. Zakład dysponował 3 prażarkami rudy, halą odlewniczą z żeliwiakiem oraz warsztatem mechanicznym.

Właściciel Chlewisk Ludwik Broel-Plater wykorzystał gruntowne wykształcenie i praktykę metalurgiczną zdobyte we Francji w swych majątkach, rozbudowując kopalnie rud żelaza i zakłady metalurgiczne: w 1878 r. zbudował wielki piec w Furmanowie, a w latach 1898-1900 wznosił w Bliżynie nowoczesną stalownię. W 1893 r. kopalnie i huty Platera zatrudniały ponad 1100 robotników.

Rozwój gospodarczy regionu uaktywniła w 1885 r. kolej żelazna Dąbrowa Górnicza–Kielce–Radom–Dęblin. Przeprowadzono ją jednak w odległości 5 km od Szydłowca, stąd piaskowiec eksportowany m.in. do Petersburga czy wyroby huty w Chlewiskach dowożono na stację transportem konnym. Kolejkę wąskotorową z Chlewisk do stacji kolejowej w Szydłowcu zbudowano dopiero w 1922 r.; obsługiwała ona również kopalnie rudy k. Skłobów: Łopata, Wiktoria, Koźła Góra i Nadwyprawy. W podobnej sytuacji znalazły się Jastrząb, gdzie linia kolejowa umożliwiała sprawny wywóz urobku z kamieniołomów śmiłowskich.

Lokalny przemysł w Szydłowcu tworzyły browary (m.in. Maurycego Engemanna na

Fragment Mapy poglądowej Królestwa Polskiego Jadwigi Wójcickiej, 1885 (Muzeum Narodowe w Kielcach). Oznaczono: linie kolei żelaznej i główne drogi bite; obiekty przemysłowe: kamieniołomy i warsztaty kamieniarskie, wapienniki, kopalnie rudy żelaznej, wielkie piece i walcownie, pokłady torfu, młyny, browary i gorzelnie, ośrodki wyrobu narzędzi rolniczych, bryczek oraz garnków i kafl; miejsca hodowli rasowego bydła, owiec i trzody oraz koni i ryb

Fragment of the Map of the Kingdom of Poland executed by Jadwiga Wójcicka, 1885 (National Museum in Kielce). Legend: railway and main roads; industrial facilities: quarries and masonry workshops, lime kilns, ore mines, blast furnaces and rolling-mills, layers of peat, mills, breweries and alcohol distilleries, centres of the manufacture of agricultural tools, britzskas and pots and tiles; sites of cattle, sheep, flock, horses and fish breeding

Kamienna figura św. Barbary w starej wsi górniczej Skłoby (gmina Chlewiska), ufundowana przez miejscową gromadę w 1938 r. Patronka górników ma atrybuty świętej męczennicy: wieżę, miecz i kielich z hostią

Stone figure St Barbara in the old mining village Skłoby (Commune Chlewiska), founded by the local community in 1938. The Patron saint of miners has attributes of a saint martyr: tower, sword and a chalice with the host

Prospekt szydłowieckiej fabryki reklamujący produkowane pojazdy

Brochure of a Szydłowiec factory advertising produced vehicles

Podzamczu), garbarnie, zakłady obróbki piaskowca, metalowe (np. odlewnie i emaliernie „Goldkorn i Kuperman”, „Zolberg i Pinkiert”); pracowały też: fabryka wozów gospodarczych firmy „Knabe-Wagner” istniejąca od 1878 r., huta szkła, fabryka kafli, cegielnia, młyn wodny (w 1912 r. także mechaniczny). Bogate łomy piaskowca w Szydłóweku eksploatowali głównie kamieniarze warszawscy.

W odróżnieniu od innych ośrodków, np. Kielczy Radomia, przemysłowcy szydłowieccy w niewielkim stopniu byli protektorami kultury. Engemannowie udostępniali skrzydło zamku na imprezy teatralne i taneczne, gościli malarza Jana Stykę spokrewnionego z nimi i rodziną Stumpfów. Z kolei dzierżawca folwarku Podzamcze Antoni Błazewicz (+1896) szerzył wśród chłopów oświatę (m.in. udostępniał prasę ludową) oraz kulturę rolną, propagował nowoczesne metody gospodarki (uprawy zbóż, hodowla); był protektorem chłopskiego działacza oświatowego i społecznego Michała Mosiołka ze wsi Wysoka.

Wyróżniającym się zakładem, który rychło zdobył rynek krajowy, była fabryka maszyn i narzędzi rolniczych, wozów i bryczek firmy „W. Walderowicz i Spółka”, specjalizująca się w wozach i bryczkach wszelkiego rodzaju. W roku 1880 fabrykę nabyła firma „Józef Szczepanowski i Sp.”, która produkowała różnego rodzaju bryczki, m.in. popularne „nejtyczanki” (nazwa od fabryki powozów w Neutischein k. Cieszyna), modne „pajaki” i „bucki”. Były to pojazdy dwuosobowe, czterokołowe, z kozłem; wykonywano je z drewna jesionowego, dębowego i bukowego, a waśagi, skrzynie i siedzenia wyplatano z wikliny, korzeni lub trzciny. Egzemplarz szydłowiec-

kiej bryczki zachował się w powozowni Muzeum w Łańcucie. Kolejnymi właścicielami fabryki byli: adwokat Leszkiewicz, a po I wojnie światowej amerykańska firma Agromotor i bracia Węgrzeczy.

W ciągu XIX w. zanikło gospodarze znaczenie cechów rzemieślniczych (przymus cechowy zniesiono w Królestwie Polskim w 1816), których działalność ograniczyła się z czasem do funkcji organizacyjno-samorządowych i szkoleniowych.

*Plan urządzenia gruntów
w dobrach Mirów, 1857-1860
(Archiwum Państwowe
w Radomiu)*

*Land layout plan in Mirów
estates, 1857-1860
(National Archive in Radom)*

Istotne zmiany nastąpiły na wsi, m.in. w systemie upraw oraz strukturze rozrzuconych gospodarstw wiejskich. Wskutek upowszechnienia uprawy roślin okopowych (głównie ziemniaków) i pastewnych oraz intensywnego nawożenia wprowadzono system tzw. trójpółowki bezugorowej. Dokonywano stopniowej komasacji i regulacji gruntów chłopskich, przede wszystkim w ramach tzw. urządzenia wsi związanego z czynszowaniem włościan w dobrach rządowych. Podstawą urządzania wsi były szczegółowe pomiary geodezyjne; zaprojektowano też regularnie rozplanowane osiedla w postaci kolonii wiejskich.

Ukazem carskim z 2 III 1864 r. dokonano uwłaszczenia chłopów, którzy otrzymali na własność, z prawem do dziedziczenia, ziemię, jaką użytkowali w dniu ogłoszenia ukazu. W zamian za przydzieloną ziemię obciążono chłopów podatkiem gruntowym; z tworzonego w ten sposób funduszu miały być płacone odszkodowania dziedzicom za utraczone powinności. Uregulowano też tradycyjne służebności (tzw. serwituty) – uprawnienia do korzystania z dworskich pastwisk i użytków leśnych. Uwłaszczenie spowodowało upadek gospodarki folwarcznej, opartej dotąd na chłopskiej robociznie pańszczyźnianej, a w konsekwencji podcięło ekonomiczne podstawy egzystencji ziemiaństwa; wiele folwarków uległo wówczas parcelacji.

Jeden z ukazów uwłaszczeniowych w 1864 r. ustanowił samorząd wiejski. Likwidacji uległy tzw. gminy dominialne (tworzyło je co najmniej 10 dymów, a wójtem z urzędu był dziedzic wyposażony w uprawnienia administracyjne i karne), zaś w ich miejsce wprowadzono chłopską gminę jednowioskową

z sołtysiem obieranym przez gospodarzy oraz gminę zbiorową, złożoną z kilku i więcej wsi wraz z folwarkami, z wójtem wybieranym przez zamożnych chłopów. W skład nowej gminy Orońsko weszło 25 wsi; liczyła ona 11 718 morgów powierzchni, w tym trzecią część zajmowały grunty chłopskie, a pozostałe folwarki w Orońsku, Chronówku, Omięcinnie, Krzcięcinie, Rożkach, Kuźni, Krogulczy Mokrej, Guzowie i Wąlsnowie. Jednak folwarki ulegały parcelacji i kolonizacji, kurczyły się i zanikały na rzecz gruntów chłopskich, których areal w 1907 r. obejmował już ok. 70% powierzchni, a w okresie międzywojennym ok. 80%. Nowa struktura gmin funkcjonowała do 1933 r., kiedy wprowadzono podział gmin na gromady.

Właściciele majątków ziemskich, które podupadły w okresie popowstaniowym, zaczęli stosować nowoczesne metody gospodarowania, m.in. z użyciem narzędzi rolniczych produkowanych np. w Szydłowcu, Pawłowie, Bliżynie, Niekłaniu i Rudzie Malenieckiej. Meliorowano podmokłe łąki i bagna, na których zakładano stawy rybne, np. stawy w Orońsku urządzono w końcu XIX w. na powierzchni 73,5 ha (obecnie 131 ha); wprowadzono nowe, wydajniejsze odmiany zbóż, rasy bydła i trzody chlewnej. Tendencje te wystąpiły też w okresie międzywojennym, np. w nowoczesnie prowadzonym, 600-hektarowym majątku Stanisława Kunickiego w Łaziskach, w którym po II wojnie światowej utworzono jedyny w tej okolicy PGR; dobra Łaziska obejmowały folwarki w Oblasach, Krzyszkowicach, Chronowie i Laskowie. Modernizacja gospodarki w majątkach ziemskich oddziaływała korzystnie na chłopską kulturę rolną.

Mauzoleum na polowym cmentarzu wojennym w lesie Helenów k. Tomaszowa. Spoczywają tam żołnierze armii austriacko-węgierskiej polegli w latach 1914-1915

Mausoleum on the field war cemetery in the forest Helenów n. Tomaszów. The Austrian-Hungarian army soldiers, killed in the years 1914-1915, rest there.

W latach 80. XIX w. tereny obecnego powiatu obejmowały gminy: Chlewiska i Szydłowiec w powiecie koneckim oraz Jastrząb, Kowala, Orońsko, Rogów, Wieniawa i Wolanów w powiecie radomskim. Szydłowiec liczył wówczas ok. 5080 mieszkańców, Chlewiska – 632, Mirów Stary i Nowy – 554, Jastrząb – 536.

Wśród własności prywatnych występowały dobra donacyjne, nadawane zasłużonym urzędnikom rosyjskim w miejsce odebranych majątków szlacheckich na prawach majoratu (zabezpieczających je od rozdrobnienia i powrotu w ręce polskie), np. w Sadku i Marywilu, Mirowie i Mirówku, Kuźni, Lipienicach, Orłowie. Były też wsie rządowe (należące przed 1789 r. do dóbr kościelnych, a przed 1828 r. do hrabstwa szydłowieckiego) oraz folwarki, wypuszczane na ogół w dzierżawę (np. folwark donacyjny w SzydłóWKu).

Posiadaczami największych dóbr chlewiskich byli Sołtykowie (1895-1912 Platerowie), posiadający folwarki w Chlewiskach i Smagowie, kilkanaście wsi, fryszerki w Stefankowie i Goworku, 5 młynów wodnych, tartak oraz zakłady wielkopieczowe w Antoniowie i Nadolnej. Największe folwarki znajdowały się w gminie Orońsko (Omięcin – 1769 morgów, Łaziska – 1278, Broniów – 1110) i Chlewiska (Pawłów – 1284 morgi). Przeciętny folwark obejmował 300-400 morgów; wśród budynków gospodarczo-przemysłowych znajdowały się kuźnie, młyny, wiatraki (np. w Guzowie i Orońsku), cegielnie, wapienniki.

Do większych zakładów przemysłowych zaliczały się: walcownia żelaza i pudlingarnia oraz fabryka narzędzi rolniczych w Pawłowie, gmina Chlewiska; w 1875 r. dobra Pawłów

składały się z folwarku Pawłów oraz wsi: Koszorzów, Stanisławów i Cukrówka.

W maju 1898 r. zamieszkał w Szydłowcu Władysław Aleksander Malecki, wybitny malarz-pejzażysta (urodzony w 1836 r. w Maślowie k. Kielc), gdzie burmistrz udostępnił mu izdebkę w ratuszu (zm. 5 III 1890 r.). Malecki po ukończeniu w 1856 r. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie wystawiał w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych. Najbardziej twórczy okres artysty przypadł na czas pobytu w Monachium (1866-1869, 1870-1880),

gdzie nawiązał kontakt z kolonią polskich artystów, m.in. z pracownią Józefa Brandta; jego obrazy wystawiano w Monachium, Berlinie, Wiedniu, Londynie (tam w 1874 i 1877 r. otrzymał złoty i srebrny medal) oraz w salinach Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie i Lwowie. Tematem obrazów Władysława Maleckiego są krajobrazy ojczyste i alpejskie, sceny rodzajowe (m.in. z powstania 1863 r.). Jego spuściznę artystyczną pokazano w 1999 r. w muzeach narodowych w Kielcach i Krakowie (odkrywając jego mistrzowskie, impresyjne studia kolorystyczne), a także w 2003 r. w Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu; w tymże roku na szydłowieckim ratuszu zawięła tablica pamiątkowa, a jedna z ulic w mieście otrzymała jego imię.

W czasie I wojny światowej w południowej części Królestwa Polskiego walki między wojskami rosyjskimi i państw centralnych toczyły się z przerwami od sierpnia 1914 do lipca 1915 r. Początkowo brały w nich udział: rosyjska 14. dywizja kawalerii gen. Nowikowa, austriacko-węgierska grupa operacyjna gen. Kummera oraz korpus pruskiej Landwery (Obrony Krajowej) gen. Woyscha. W końcu sierpnia 1914 r. 3. i 4. dywizje piechoty Landwery gen. Woyscha natarły od Kielc i Tomaszowa w kierunku Wisły, zajęły Szydłowiec i Radom i połączyły się z wojskami austriackimi walczącymi na Lubelszczyźnie. We wrześniu nastąpiła kontrofensywa Rosjan, którzy do połowy listopada zajęli większość terenów Królestwa. W październiku 1914 r. w walkach z Rosjanami brał udział 1. pułk legionów polskich, wspomagając wojska niemieckie walczące o twierdzę Modlin; po bitwie

pod Anielinem i Laskami legioniści wycofali się na południe przez Wierzbicę i Skarżysko. Zimą działania wojenne przybrały charakter pozycyjny na linii Nidy aż po Inowłódź. Przełom na froncie nastąpił po przegranej przez Rosjan 2-6 V 1915 r. bitwie pod Gorlicami i Duklą; w początkach lipca opuścili oni Sandomierskie, które znalazło się pod okupacją austro-węgierską.

Tereny działań wojennych doznały ogromnych zniszczeń, m.in. wskutek stosowanej przez Rosjan w czasie odwrotu taktyki „spalonej ziemi”. Tragizm tej wojny podnosił fakt, iż po obu stronach walczyli Polacy z trzech zaborów. Żołnierze armii austro-węgierskiej i niemieckiej polegli podczas walk w latach 1914-1915 spoczywają na cmentarzu rz.-kat. w Szydłowcu oraz polowym cmentarzu wojennym w Tomaszowie, gdzie wzniesiono monumentalne, murowane mauzoleum, a groby opatrzono krzyżami i tabliczkami (zachowały się tylko 2 kamienne tablice z nazwiskami oficerów armii austriackiej).

Podczas wojny najbardziej ucierpiały zakłady przemysłowe, skąd okupanci wywozili maszyny, gotowe produkty i półfabrykaty; po 1918 r. trzeba było przemysł uruchamiać od nowa. Zniszczenia i rabunki dotknęły też majątki ziemskie, np. w Orońsku. Wycięto wielkie połacie lasów.

Szydłowiec po wojnie wyrósł na główny ośrodek gospodarczy, w którym już od 1919 r. rozwijał się przemysł garbarski, metalowy i kamieniarski. Województwo kieleckie było, po warszawskim, największym w Polsce ośrodkiem przemysłu garbarskiego,

*Samochód AS, którego nadwozie
produковано od 1923 r.
w Szydłowcu*

*The AS car, whose body was
produced in Szydłowiec from 1923*

np. w Radomiu i powiecie było 40 garbarni. W latach 1919-1920 przy ulicach Zamkowej i Słomianej uruchomiono 11 garbarni (w 1930 r. zatrudniały ok. 110 robotników). Przy ul. Kieleckiej mieściły się: odlewnia żelaza i warsztaty mechaniczne „Zolberg i Pinkiert” (50 robotników) oraz zakład mechaniczny M. Wajnhendlera.

W roku 1938 Władysław Trzeciakowski założył fabrykę gwoździ do podków Podkowiak, która zatrudniała 35 pracowników. Prócz wielkich zakładów kamieniarskich Czesława Anteckiego i jego syna Kazimierza, opartych o eksploatację kamieniołomu w Śmiłowie (złoże o obszarze górniczym 48 ha), działały liczne kamieniołomy i zakłady obróbki kamienia, m.in. Pikłów, Kasprzaków, Podkowińskich, Majewskich i Dworaków. Działały też: wytwórnia guzików L. Redlicha przy ul. Jastrzębskiej (44 pracowników) i Singiera przy ul. Kieleckiej, 2 fabryki mydła, tartak, browar parowy i fabryka wódek Engemanna na Podzamczu, olejarnia i młyn motorowy Warszawskiego.

Przy ul. Głównej (obecnie ul. Kościuszki), w miejscu dzisiejszego Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych im. KOP, istniała fabryka powozów i bryczek braci Kazimierza, Wacława, Ryszarda i Stefana Węgrzeckich, należąca obok zakładów w Tarnowie i Pniewach Wielkopolskich do największych w Polsce wytwórni tych pojazdów (egzemplarz bryczki Węgrzeckich w kolekcji pojazdów Jana Wzorka z Krajna jest wystawiony w Muzeum Wsi Kieleckiej w Tokarni k. Chęcín). Zakład produkował również nadwozia do samochodu AS, współpracując z firmą Jana Łaskiego w Warszawie; konstruktorem tych pojaz-

dów był inż. Aleksander Liberman. Zespoły napędowe sprowadzono z Francji, a podwozia wykonywano w Warszawie. W latach 1927-1930 firma wyprodukowała ponad 150 samochodów; model S-1 używano jako taksówki, a model S-2 miał przeznaczenie turystyczne. Skonstruowane w tych kooperujących ze sobą firmach samochody kursowały od 1928 r. w Warszawie jako pierwsze taksówki w Polsce. W roku 1929 na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu szydłowiecka fabryka braci Węgrzeckich otrzymała srebrny medal za produkcję bryczek i nadwozi samochodowych. W roku 1939 zakład przeszedł pod zarząd niemiecki, a po wojnie uległ likwidacji (ostatni dyrektor, Stefan Węgrzecki zm. w 1977 r.).

Rzemiosłem (25 specjalności) zajmowało się w 1930 r. ponad 200 osób, najwięcej było szewców, krawców i piekarzy. Handel hurtowy i detaliczny prowadziło 107 placówek, głównie branży spożywczej (35) i tekstylnej (22); co środę odbywał się jarmark. W mieście były: 4 księgarnie, 4 herbaciarnie, 14 jadalni i restauracji, 5 piwiarni.

Życie gospodarcze w regionie uległo zahamowaniu wskutek kryzysu lat 30. XX w., wkrótce jednak otworzyły się możliwości pracy przy budowie (od lutego 1937) zakładów Centralnego Okręgu Przemysłowego, powstających m.in. w Radomiu, Skarżysku-Kamiennej i Starachowicach.

Pogarszająca się od 1929 r. sytuacja rolnictwa, wywołana jego anachroniczną strukturą (przeludnienie wsi, przewaga małych, niedoinwestowanych gospodarstw), a nade wszystko spadek cen artykułów rolnych, spowodowała na wsi napięcia społeczne. W dniu 19 VIII 1934 r. we wsi Guzów (gmina Orońsko) doszło do starcia chłopów zgromadzonych na wiecu wyborczym do komitetu gminnego Stronnictwa Ludowego z policją. W roku 1935 chłopskie wiece, na których wysuwano żądania polityczne i ekonomiczne (m.in. parcelacji ziemi, obniżenia opłat targowych), odbyły się w Orońsku, Mniszku, Wolanowie, Wierzbicy i Kowali. Wydarzeniom w Guzowie poświęcono pomnik Czynu Chłopskiego.

Rozwojowi oświaty w regionie, posiadającym tradycje sięgające XVI w. (szkoły parafialne) oraz szkolnictwa publicznego (szkoła elementarna w Szydłowcu), a także zawodowego, sprzyjały reformy oświatowe, m.in. dekret z 1919 r. *O obowiązku szkolnym* i ustawa z 1932 r., zwana Jędrzejewiczowską (od nazwiska jej twórcy, Janusza Jędrzejewicza, w latach 1931-1934 ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego, 1933-1934 premiera). W okresie międzywojennym w Szydłowcu działały: Żeńska Publiczna Szkoła Powszechna nr 2 (w rynku) oraz szkoła męska nr 1 (przy ul. Kościuszki), natomiast sieć szkół powszechnych tworzyły m.in. wiejskie

placówki w Chlewiskach (od 1925 r.), Orońsku (od 1926), Skłobach, Broniowie, Jastrzębiu (1935).

Powstawała również sieć bibliotek publicznych. Zaczątkiem biblioteki w Szydłowcu był księgozbiór gromadzony przy Towarzystwie Muzyczno-Dramatycznym „Lutnia” oraz biblioteka Polskiej Macierzy Szkolnej.

Przed wybuchem wojny w Szydłowcu istniała gmina żydowska (kahał) zaliczana do dużych (liczących ponad 5000 osób). W latach 1937-1938 w województwie kieleckim było 11 gmin dużych (do największych zaliczała się 30-tys. gmina w Radomiu) oraz 79 małych; zamieszkiwało je 325 tys. Żydów. Spośród 45 651 zakładów rzemieślniczych zarejestrowanych w 1939 r. w województwie kieleckim, 18 961 (41,5%) należało do ludności żydowskiej. Niektóre gminy były ośrodkami chasydyzmu (ruchu mistyczno-religijnego zapoczątkowanego w XVIII w.), np. w Przysusze, Opocznie, Końskich, Radomiu. Zwolenników cadyków („sprawiedliwych”) z Przysuchy, Aleksandrowa czy Góry Kalwarii, nie brakowało też w Szydłowcu.

W 1939 r. Szydłowiec zamieszkiwało 10 358 osób: 2452 osoby trudniły się rzemiosłem (48%), a 1864 handlem (36%).

We wrześniu 1939 r. okolice Szydłowca, Przysuchy i Końskich były miejscem koncentracji i walk obronnych prowadzonych przez 36. Dywizję Piechoty (Rezerwową), wchodzącą w skład Południowego Zgrupowania Armii Prusy. Znaczną część dywizji, zmobilizowanej w trybie alarmowym w końcu sierpnia 1939 r., stanowili żołnierze Brygady Korpusu Ochrony Pogranicza Podole. Dywizję skierowano do Szydłowca, następnie rozlokowano

Mogily żołnierzy Wojska Polskiego na cmentarzu katolickim w Szydłowcu, poległych we wrześniu 1939 r. pod Barakiem

Graves of the Polish Army soldiers in the Catholic cemetery in Szydłowiec, killed in September 1939 near Barak

w okolicach Przysuchy i Końskich, gdzie przystąpiła do walki (Końskie, Kazanów), doznając dużych strat. Dnia 8 IX dowódca dywizji płk Bolesław Ostrowski dotarł do leśniczówki Barak w pobliżu szosy Skarżysko-Szydłowiec. Po starciach z Niemcami dowództwo dywizji zostało odcięte od pozostałych wojsk zgrupowania. W tej sytuacji dowództwo objął ppłk Przemysław Nakoniecznikoff, który podjął decyzję o przebieciu się w kierunku Iłży i skierował do natarcia 163. pułk piechoty; działania te miał ubezpieczać od strony Skarżyska i Mirca 165 pułk piechoty. Po zaciętych walkach, w których Niemcy stracili ok. 150 osób oraz kilkanaście czołgów i wozów pancernych, pozostałe oddziały dywizji dotarły do lasu w rejonie Kierza Niedźwiedziego, gdzie dokonano jej reorganizacji. W walkach pod Szydłowcem Niemcy mieli przygniatającą przewagę w sprzęcie zmechanizowanym i artylerii, użyli też lotnictwa. Zabici żołnierze polscy zostali pochowani na polu bitwy. Z inicjatywy szydłowieckiego proboszcza ks. Jana Węglickiego, w listopadzie i grudniu 1939 r. dokonano ekshumacji zwłok i pochówków w osobnej kwaterze na cmentarzu katolickim. Przeprowadzono wówczas iden-

tyfikację zwłok i sporządzono ich spis: 129 osób, w tym 23 z ustalonym nazwiskiem (według różnych źródeł liczbę zabitych określa się na 124-136); imieniem Korpusu Ochrony Pogranicza nazwano w 2007 r. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Szydłowcu.

Niemcy zajęli Szydłowiec 9 IX 1939 r. Po upadku Warszawy utworzyli na terenie browaru pod zamkiem obóz przejściowy dla żołnierzy i oficerów walczących w obronie stolicy; obóz zlikwidowano w listopadzie i jeńców przeniesiono do Kielc.

Po utworzeniu 26 X 1939 r. Generalnego Gubernatorstwa, obejmującego część ziem polskich nie włączonych do III Rzeszy (województwa kieleckie, lubelskie oraz część łódzkiego i warszawskiego, a od 1941 r. również była Galicję), Szydłowiec i okoliczne gminy weszły do dystryktu radomskiego. Do Generalnej Guberni władze okupacyjne kierowały od przełomu 1939 i 1940 r. ludność wyrzucaną z terenów włączonych do Rzeszy; wysiedlenia ze Śląska, Wielkopolski i Pomorza objęły 750 tys. osób i wiele z nich znalazło się we wsiach obecnego powiatu szydłowieckiego. W latach 1940-1941 wysiedlenia objęły również okolice Radomia, w ramach Generalplan Ost (Generalnego Planu Wschodniego), kiedy wysiedlono kilkadziesiąt wsi i osad, przeznaczając te tereny na poligony dla lotnictwa i artylerii oraz na wielkie latyfundia rolne pod zarządem wojskowym. Jednocześnie część majątków przeszła pod przymusowy zarząd komisaryczny administracji niemieckiej, tzw. Liegenschaftu, która usuwała ich właścicieli (w dystrykcie radomskim w posiadaniu Liegenschaftu było 171 majątków, np. w Krogulczy Mokrej, Omięcinnie, Orońsku). Na wsi

wprowadzono kontyngenty przymusowych dostaw zboża, mleka i żywca, a pozostała po wywózkach na roboty do Niemiec ludność kierowano do prac pozarolniczych, m.in. w obozach tzw. Baudienstu. Majątki ziemskie w okresie okupacji nierzadko służyły pomocą finansową (np. w ramach paramilitarnej organizacji ziemian „Uprawa” utworzonej w 1943 r.) i kwatermistrzowską dla organizacji i osób działających w konspiracji. Obszar dystryktu miał dla okupanta duże znaczenie strategiczne. Znajdowała się tu znaczna część przedwojennego przemysłu zbrojeniowego pracującego na potrzeby wojenne Rzeszy (Skarżysko-Kamienna, Starachowice, Pionki, Suchedniów, Ostrowiec Świętokrzyski). Tędy przebiegały ważne magistrale kolejowe, którymi zasilany był front wschodni: Szczakowa–Kielce–Radom–Dęblin; Koluszki–

–Skarżysko–Rozwadów; Częstochowa–Koluszki. Jednocześnie obszar ten, dzięki dogodnym warunkom geograficznym (Góry Świętokrzyskie, tereny leśne) i żywym tradycjom wolnościowym, był miejscem narodzin i szczególnej aktywności partyzantki.

W październiku 1939 r., po kapitulacji Warszawy, na Kielecczyznę (lasy włoszczowskie, koneckie i suchedniowskie) przedarł się Oddział Wojska Polskiego mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala”, który postanowił kontynuować walkę zbrojną. Dobrzański, urodzony 22 VI 1897 r. w Jaśle, w 1914 r. zaciągnął się jako ochotnik do 2. Pułku Ułanów i przeszedł cały karpacki szlak bojowy tego pułku (odznaczony za męstwo czterokrotnie Krzyżem Walecznych i Krzyżem Virtuti Militari). Po wojnie pozostał w wojsku i ukończył Centrum Wyszkożenia Kawalerii w Grudziądzu. Jednocześnie zajmował się sportem jeździeckim, osiągając sukcesy w zawodach w kraju i za granicą. Wybuch wojny zastał go w Wołkowysku.

Na Kielecczyźnie Dobrzański utworzył Okręg Bojowy Kielce, którego podstawą miały być oddziały kadrowe Wojska Polskiego przygotowywane do walki z Niemcami na wiosnę 1940 r. W lutym tego roku w lasach przysuskich dotychczasowy oddział przekształcił się w regularną jednostkę wojskową Oddział Wydzielony Wojska Polskiego mjr. „Hubala” – pierwszy oddział partyzancki pod okupacją hitlerowską, liczący ponad 300 umundurowanych żołnierzy (ponad 200 w kompanii piechoty, 50 w szwadronie, kilkunastu w drużynie ckm), z którego po rozkazie demobilizacji wydanym w marcu 1940 r. przez Komendę Główną Związku Walki Zbrojnej, pozostało 70 żołnierzy. Dnia 30 III 1940 r. hubalczycy stoczyli walki pod

Cmentarz i pomnik ofiar pacyfikacji wsi Skłoby (gmina Chlewiska), dokonanej 11 IV 1940 r. przez hitlerowską policję w odwecie za działalność oddziału partyzanckiego mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala”

Cemetery and the monument of the victims of the pacification of the village Skłoby (Commune Chlewiska), slaughtered on 11 April 1940 by the Nazi police in retaliation for the activity of the partisan squad commanded by Major Henryk Dobrzański “Hubal”

Huciskiem i Szałasem, następnie, wyrwawszy się z okrażeń, udali się w lasy spalskie; tam 30 IV 1940 r. w zagajniku k. wsi Anielin w pobliżu Studziannej zginął mjr „Hubal”. Rozwiązanie oddziału nastąpiło w czerwcu 1940 r., a jego żołnierze przeszli do konspiracji.

W odwecie działań zbrojnych hubalczyków Niemcy dokonali pacyfikacji kilku wsi (Gałki Rusinowskie, Hucisko, Szałas, Skłoby, Królewiec) oraz zamordowali kilkuset chłopów, m.in. mieszkańców Skłobów. Dnia 4 IV 1940 r. w miejscu masowych egzekucji na Firleju pod Radomiem rozstrzelano 69 mężczyzn ze Stefankowa i okolic, w odwecie za starcia oddziałów „Hubala” z Niemcami pod Huciskiem i Stefankowem. Dnia 11 IV Niemcy spalili wsie Hucisko (110 zagród) i Skłoby (ponad 300 zagród), następnie rozstrzelali na miejscu 25 mężczyzn w wieku 16-60 lat z Hucisk i 244 ze Skłobów. Były to pierwsze masowe zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej, przeprowadzone wedle zasady odpowiedzialności zbiorowej za próby czynnego oporu; dokonywano ich przez cały okres okupacji, np. w sierpniu 1943 r. w lesie koło uroczyska Korzonek w Szydłowcu zamordowano 14 mieszkańców Śmiłowa i Krzczonowa, a na ul. Kościuszki dokonano egzekucji 7 mieszkańców Stąporkowa.

Represje okupanta dotknęły szczególnie ludność żydowską, zwłaszcza w Szydłowcu zamienionym w otwarte getto, w którym od końca 1939 r. gromadziło się coraz więcej Żydów (uciekierców lub wysiedlonych z ziem Polski włączonych do Rzeszy) i wykorzystywanych do prac przymusowych, m.in. w obozach pracy na Lubelszczyźnie i w Skarżysku-Kamiennej (w fabryce broni).

Już 23 XI 1939 r. wydano rozporządzenie zobowiązujące Żydów do noszenia na ramieniu opaski z Gwiazdą Dawida, a w ciągu następnych kilkunastu miesięcy pozbawiono ich praw publicznych i majątków, zlikwidowano gminę wyznaniową. W sierpniu 1942 r. w ściśle strzeżonym getcie i na zamku zamknięto ok. 16 300 Żydów, których większość wysiedlono (23 IX) i skierowano do obozu zagłady w Treblince. Wkrótce potem powtórnie zgromadzono ok. 5000 Żydów. W czasie likwidacji tzw. wtórnego getta 13 I 1943 r. ul. Kolejowa, prowadząca do dworca kolejowego, stała się ich „krwawą drogą”. W Szydłowcu wojnę przeżyło 3000 mieszkańców, w tym niewiele ponad 100 Żydów.

Wkrótce po klęsce wrześniowej w mieście związały się ogniwa podziemnych organizacji: Służby Zwycięstwu Polski i Związku Walki Zbrojnej (kierowanych m.in. przez pchor. Kazimierza Majewskiego ps. Sygnał i kpt. Gustawa Krolla ps. Jan), Polski Niepodległej (Franciszek Matla – „Biały”), Narodowej Organizacji Wojskowej (kpt. „Waldi” – nn, Jan Ziółkowski – „Sęp”), Batalionów Chłopskich (Władysław Kwiecień – „Krojczy”, Józef Laskowski – „Dąb”), a od 1942 r. Armii Krajowej z placówkami w Szydłowcu, Orońsku, Krogulczy, Wierzbicy, Jastrzębiu, Sadku. Organizacje te rozwinęły ożywioną działalność konspiracyjną (wywiad, łączność, szkolenie, zaopatrzenie, opieka medyczna), dokonały wielu akcji sabotażowych i dywersyjnych, m.in. na liniach kolejowych (Kielce–Radom–Skarżysko–Końskie), energetycznych i telefonicznych, przy rozbijaniu aresztów i obozów „Baudienst”, rozbijaniu posterunków oraz w przeciwdziałaniu kontyngentom na wsi.

Pomnik we wsi Antoniów, gmina Chlewiska. Tam 21 VIII 1944 r. żołnierze 4. Pułku Piechoty Legionów Armii Krajowej, spieszący na pomoc walczącej Warszawie, stoczyli zwycięski bój z oddziałami niemieckimi

Monument in a village Antoniów, Commune Chlewiska. On 21 August 1944 soldiers of the 4th regiment of the Infantry of the Home Army Legions, who hurried to help fighting Warsaw, had a victorious fight with the German squads

Okręg Radomsko-Kielecki Armii Krajowej dzielił się na 12 obwodów i 58 podobwodów – wśród nich V Podobwód AK Szydłowiec „Modrzew”; jego komendantami byli: kpt. G. Kroll – „Jan” (do 20 III 1944), ppor. Stanisław Warchoł – „Kalina” (20 III – 3 V 1944), por. Jerzy Zaręba – „Zemsta” (3 V – 14 VI 1944). W podobwodach działały placówki, a w nich drużyny i plutony (ok. 50 żołnierzy). W roku 1943 okręg liczył 628 plutonów (ok.

31 tys. żołnierzy) oraz kilka tysięcy członków służb pomocniczych i harcerzy.

W czerwcu 1944 r. podobwód Szydłowiec liczył 4 oficerów, 7 podchorążych, 50 podoficerów i 146 żołnierzy. Wzięli oni udział w akcji „Burza” (zamierzonej pomocy dla powstania warszawskiego podjętej na rozkaz gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora” z 14 VIII 1944 r.) w kompanii 72. Pułku Piechoty AK Ziemi Radomskiej, dowodzonej przez Stanisława Podkowińskiego „Rena”, uczestnicząc w wielu akcjach zbrojnych (m.in. pod Chlewiskami, Huciskiem, Gałkami) i dywersyjnych. W akcji „Burza” uczestniczyły też inne jednostki AK, koncentrujące się w pobliskich lasach. Dnia 21 VIII pod Antoniowem żołnierze 4. Pułku Piechoty Legionów AK pod dowództwem mjr. Józefa Włodarczyka stoczyli całodzienny, zwycięski bój z oddziałami niemieckimi. Jesienią 1944 r. oddziały AK w zgrupowaniu Lasy Przysucha, liczącym ok. 1100 żołnierzy (72. pp dowodzony przez mjr. Rudolfa Majewskiego – „Romana Leśniaka” i 25. pp pod dowództwem Waclawa Nizińskiego – „Stefana”) stoczyły z Niemcami walki k. wsi Huta, a k. wsi Nowinki – z dywizjonem Kałmuckiego Korpusu Kawaleryjskiego; w odwecie zamordowano 27 chłopów ze wsi Bryzgow, Kochanów i Długa Brzezina. Dnia 24 VIII 1944 r. oddział ze zgrupowania partyzanckiego AK obwodu Kozienice pod dowództwem komendanta obwodu kpt. „Brzozy” – Jana Pawlaka stoczył pod Ciechostowicami walkę z Niemcami; poległo 16 partyzantów, a 19 zostało rannych. Zgrupowanie zdołało przebić się przez oblężenie i ująć w lasy niekłańskie.

Po upadku powstania warszawskiego, w październiku 1944 r. do wsi w okolicach Szy-

Po II wojnie światowej

dłowca i Chlewisk napłynęła fala uchodźców wysiedlonych ze stolicy.

W roku 1945 szydłowiecczanie uczestniczyli w słynnych akcjach na więzienia w Kielcach i Radomiu, podczas których uwolniono żołnierzy AK uwięzionych przez władzę ludową. Członkowie AK byli po wojnie prześladowani, represjonowani i szykanowani.

Niemcy opuścili Szydłowiec 15 I 1945 r. i Rosjanie zajęli miasto bez walki, ale zbombardowali je; bomby uszkodziły wiele domów przy ul. Kościuszki i w rynku (m.in. ratusz), zabiły mieszkańców oraz żołnierzy radzieckich.

Po wojnie powiat powrócił na 30 lat do województwa kieleckiego, borykając się z problemami demograficznymi i gospodarczymi. W największym stopniu dotyczyło to Szydłowca, który w czasie wojny utracił większość mieszkańców i gdzie zniszczenia zabudowy i zakładów przemysłowych były największe.

Zubożałe i wynędzniałe wsie i miasteczka (stan ten pogłębiła emigracja ludności na Ziemię Zachodnie) czekały przeobrażenia cywilizacyjne, których symbolami stały się: elektryfikacja, powszechność oświaty i budowa dróg, ale także nacjonalizacja prywatnych własności ziemskich, przemysłowych (np. garbarni, odlewni, zakładów metalowych i kamieniarskich, młynów) i firm handlowych.

Ich miejsce zajęły inwestycje wielkoprzemysłowe (np. cementownia w Wierzbicy, Szydłowieckie Zakłady Kamienia Budowlanego,

Zakłady Urządzeń Elektronowych), zakłady tzw. przemysłu terenowego oraz państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne. Po wojnie zaprzestano eksploatacji rud żelaza, jednak rozwijały się zakłady metalowe – państwowe i spółdzielcze oraz garbarnie. Produkcję dla potrzeb rolnictwa zdominowała spółdzielczość wiejska.

Szydłowieckie piaskowce, pochodzące głównie ze Śmiłowa i obrabiane w miejscowych zakładach należących do największych w Polsce, były stosowane w budownictwie na terenie całego kraju, począwszy od Warszawy i innych miast, odbudowujących się po zniszczeniach wojennych.

Tymczasem zabudowa małomiasteczkowa uległa wykruszeniu i degradacji, a jej charakter naruszyły wielkoskalowe budownictwo wielorodzinne i niektóre budynki użyteczności publicznej; odnosi się to również do zespołów podworskich i folwarcznych. Przeobrażenia te zmieniły charakter ukształtowanego w ciągu wieków krajobrazu kulturowego. Jednocześnie odrestaurowano cenne zabytki w Szydłowcu, Chlewiskach i Orońsku, w których umieszczono cieszące się ogólnopolską renomą muzea i centra kultury: Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku, Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych i Szydłowieckie Centrum Kultury – Zamek w Szydłowcu, zabytkową Hutę Żelaza w Chlewiskach. One to, ze swą bogatą ofertą kulturalną oraz walorami naturalnego krajobrazu, stanowią o oryginalności i atrakcyjności powiatu szydłowieckiego.

*Współczesne łomy piaskowca w największym w regionie kamieniołomie
w Śmilowie, gmina Jastrzęb*

Sandstone in the greatest quarry in Śmilów, Commune Jastrzęb

*Pozostałości zespołu podworskiego
w Łaziskach, gmina Orońsko
(dwór i staw parkowy)*

*Remains of the manor in Łaziska,
Commune Orońsko (manor house
and park pond)*

*Resztki dworu i okaz orzecha tureckiego
w parku w Krzcięcinie, gmina Szydłowiec*

*Remains of the manor and the specimen
of the Turkish walnut in the park
in Krzcięcin, Commune Szydłowiec*

Środowisko naturalne

Teren powiatu charakteryzuje się niezwykle urozmaiconą rzeźbą terenu, ukształtowaną w okresach dolnej i środkowej jury oraz czwartorzędu: południowa część należy do Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej, ze wzgórzami Garbu Gielniowskiego i wzniesieniami połaďdowanego Przedgórze Iłżeckiego, zaś część północna wchodzi w skład Równiny Radomskiej; 1/3 powierzchni powiatu zajmują lasy. Znajdują się tu obszary chronionego krajobrazu, rezerwaty i pomniki przyrody.

Południowo-zachodnia część powiatu (gminy Chlewiska i częściowo Szydłowiec) zaliczona została w 1983 r. do obszaru krajobrazu chronionego Lasy Przysusko-Szydłowieckie, obejmującego część zwartego kompleksu leśnego dawnej Puszczy Świętokrzyskiej. Obszar ten odznacza się wyjątkowymi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi: zróżnicowana rzeźba terenu, rozległy, różnorodny gatunkowo kompleks leśny, malownicze łąki, liczne źródła (Korzeniówki, Kamiennej, Oleśnicy i Czarnej), potoki i cieki wodne. Najwyższe wzniesienia lesistego Garbu Gielniowskiego przekraczają 300 m n.p.m. (Altań – 408, Cymbra – 378, Skłobka Góra – 347), a deniwelacja terenu dochodzi do 130 m; piaszczyste wzgórza rozcinają głębokie doliny.

W gminie Chlewiska znajduje się rezerwat leśny Podlesie o powierzchni 195 ha chroniący zbiorowisko jedlin i wielogatunkowych drzewostanów z przewagą jodły. Stąd niedaleko do niezwykle rezerwatu Skalki Piekło pod Niekłaniem – zespołu osobliwych form skalnych (kazalnice, grzyby, kominy), powstałych w wyniku złożonych procesów wietrzenia piaszczystych.

W roku 1953 na terenie leśnictwa Majdów (gmina Szydłowiec) utworzono 2 rezerwaty w celu ochrony naturalnych stanowisk występowania cisa pospolitego; okazały cisy przybierają formę krzewiastą i drzewiastą i osiągnęły wysokość 9 m. W rezerwacie „Cis A” k. Huciska (6 ha) oprócz cisów rosną: jodła pospolita, świerk pospolity, olcha czarna, sosna zwyczajna i brzoza brodawkowa. W rezerwacie „Cis B” k. Ciechostowic (10,5 ha) występują siedliska leśne: ols, grąd i torfowiska, a obok cisów – 48 gatunków roślin, w tym 10 pod ścisłą ochroną.

Przebiegająca przez środek powiatu krawędź wyżyny (wyznaczająca północną granicę Gór Świętokrzyskich) rozdziela obszary o odmiennej budowie geologicznej i krajobrazie. Wzniesienia te tworzą kamienny próg, ciągnący się od Gielniowa przez Przysuchę, Skarżysko, Starachowice, Brody Iłżeckie i Kunów, na

*Wzgórze Garbu Gielniowskiego: Góra Romanów
od strony Leszczyn i Majdanków w gminie Chlewiska*

*Garb Gielniowski Hills: Romanów Mount from the side
of Leszczyny and Majdanków in Commune Chlewiska*

Krajobraz Równiny Radomskiej (okolice Krogulczy Mokrej)

Radom Plain scenery (environs of Krogulcza Mokra)

Mokradla na obrzeżach Garbu Gielniowskiego

Swamps on the edge of Garb Gielniowski

Wzgórze z piaskowców jurajskich
Piekło Mirowskie (pomnik
przyrody)

Hill from Jurassic sandstones
Piekło Mirowskie (nature
monument)

którym przed 240 tys. lat zatrzymał się skandynawski lodowiec. Obrazowo przedstawił to jeden z geologów: *Lądolód szturmował go bezskutecznie, a potem osłabł i wił się długo w stanie agonalnym, jak legendarny potwór, rzygając wodą, piachem, żwirem i kamieniami. W tak obrzydliwy sposób zaśmiecił nieczystościami całe swe przedpole, że dziś pod Szydłowcem pozostały liczne pagóry piaskowo-żwirowe, a teren dla rolnictwa przedstawia niewielką wartość, bo byłby lepszy, gdyby nie zostały zasypane leżące głębiej wapienie jurajskie, które wietrzejąc dać mogą urodzajną rędzinę. Między piaskowcami kamiennego progu występują ropy, a w nich syderyt – ruda żelaza* (Fijałkowski, 1984).

Krajobraz Przedgórze Iłżeckiego w południowo-wschodniej i środkowej części powiatu (gminy Szydłowiec, Jastrząb, Mirów) kształ-

tują wzgórza i garby o zróżnicowanej wysokości (Garby Szydłowieckie), między którymi rozciągają się wysoczyzny urozmaicone wzniesieniami, pagórkami moren czołowych oraz formami wydmowymi. Znajdują się tu atrakcyjne przyrodniczo tereny źródliskowe Iłżanki i wschodniej Szabasówki. Oryginalne formy skalne (platformy, progi, występy i bloki piaskowca) wraz z chronioną roślinnością (podrzeń żebrowiec, widłaki) napotykamy na Górze Piekło pod Mirowem: jest to wzgórze wznoszące się nad rozległymi obniżeniami dolin i źródeł rzeczki Iłżanki, porośnięte lasem sosnowo-brzozowym.

Północ powiatu (gminy Orońsko i częściowo Szydłowiec) jest obszarem wysoczyzny, utworzonej z osadów polodowcowych (glin, piasków i ilów) o prawie płaskiej powierzchni, urozmaiconej wcinającymi się dolinami rzek

Grupa okazałych dębów w okolicach Mirowa

Group of stately oaks in the Mirow area

oraz łagodnymi wzniesieniami piaskowo-zwirowych pagórów morenowych. W dolinie Szabasówki w pobliżu Łazisk znajduje się najniższe położone w powiecie miejsce – 164 m n.p.m.

Liczne strumienie i potoki, rzeki i cieki wodne w powiecie szydłowieckim należą do dorzeczy Radomki (Szabasówka, Korzeniówka, Oronka i jej dopływy), Ilżanki, Kamiennej i Pilicy. Niegdyś pełniły ważną rolę energetyczną, napędzając koła młynów, kuźnic i foluszy, obecnie służą celom hodowlanym (stawy rybne pod Orońskiem i w Wałsnowie) oraz rekreacyjnym (zbiorniki w Szydłowcu, Chlewiskach, Koszorowie i Jastrzębiu).

Znaczącą rolę w krajobrazie spełniają 33 pomniki przyrody ożywionej (najwięcej w gminie Chlewiska – 15 i Szydłowiec – 10), do których zaliczono: buki liczące 200-250 lat, dęby szypułkowe i bezszypułkowe (150-250), cisy (60-200), klony zwyczajne (110-350), klony jawory (200), lipy drobno- i szerokolistne (110-120), topola czarna (150), wiąz górski (110). Okazy pomnikowych drzew znajdują się również w parkach podworskich w Chlewiskach, Krzcięcinie, Mirowie Starym, Łaziskach i Orońsku, a także przed plebanią w Chlewiskach, zaś w Krogulczy Mokrej – rzadki okaz dębu o 4 konarach, zwany czwartakiem. Skupisko wiekowych dębów można podziwiać przy drodze do Góry Piekło na południe od Mirowa.

Do pomników przyrody nieożywionej zaliczono wychodnie piaskowca Góra Piekło w gminie Mirów i Góra Cymbra w gminie Chlewiska (podobne cechy mają formy skalne Czerwonej Góry k. Mirowa Starego); dużą wartość naukową i dydaktyczną posiadają

odsłonięcia geologiczne piaskowca szydłowieckiego w kamieniołomach w południowej części miasta.

Bogactwem przyrodniczym powiatu są też naturalne zbiorowiska roślin z ostojami rodzimej fauny. Spośród 250 gatunków gniazdujących i przylatujących ptaków do Polski można tu spotkać 150 gatunków, w większości pod ochroną.

Rozległe, panoramiczne widoki dużej części powiatu można zobaczyć w okolicach Góry Cymbra w gminie Chlewiska, a także w Wysokiej w gminie Szydłowiec.

Dąb o 4 konarach (zwany czwartakiem) w Krogulczy Mokrej, gmina Orońsko

Oak with 4 branches in Krogulczy Mokra, Commune Orońsko

Widok Szydłowca z lotu ptaka na fotografii Z. Siemaszki z 1967 r. (Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie). Na 1. planie kościół pw. św. Zygmunta i ul. Kielecka, w głębi – Rynek Wielki z ratuszem i dawna szkoła oraz ul. Kąpielowa prowadząca do zamku na wyspie

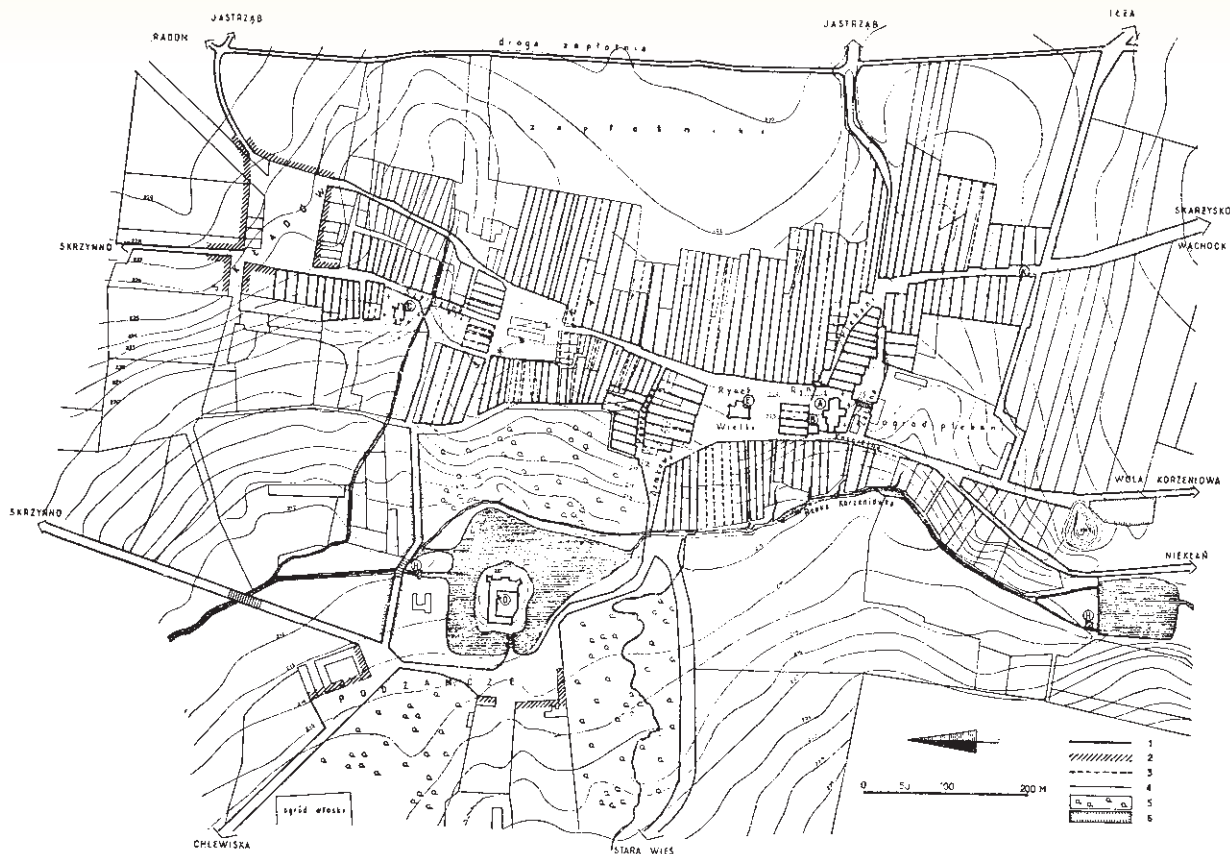
Bird's eye view of Szydłowiec on the photograph by Z. Siemaszko from 1967 (The National Centre of Research and Records of Ancient Monuments in Warsaw). On the 1st plan – St Sigismund's Church and Kielecka Street, deep inside – The Great Market Square with the Town Hall and the former school, and Kąpielowa Street leading to the castle on the island

SZYDŁOWIEC

W Szydłowcu przetrwały ślady oryginalnego założenia urbanistycznego, składającego się z rynku miasta lokacyjnego (w miejscu placu osady targowej z końca XIV w. – obecnie Wielki Rynek) oraz powstałych w XVI w. przy drodze do Radomia: Rynku Skalecznego (w dzielnicy Skalka założonej przed 1529 r. – obecnie pl. Marii Konopnickiej) i placu targowego zwanego Składowym (na skład żelaza – obecnie Plac Wolności). Oba place zostały na tyle przekształcone, iż utraciły walory przestrzenne i zabytkowe.

Z okresu rozkwitu miasta w XVI-XVII w. pozostały wysokiej klasy dzieła architektury i sztuki, świadczące o aspiracjach i hojności właścicieli miasta (Odrowążów-Szydłowickich i Radziwiłłów), jak i bogatego mieszczaństwa: późnogotycki kościół parafialny z bogatym wystrojem i wyposażeniem wnętrza, zamek o cechach nowożytniej rezydencji i późnorenesansowy ratusz, z górującą nad miastem wysoką wieżą. Nie zachowała się z tego okresu zabudowa, ponieważ była ona w większości drewniana i ulegała częstym

Rozplanowanie Szydłowca
w 1. połowie XVII w.
(repr. K. Dumala, 1967)

Layout of Szydłowiec in the
1st half of the 17th century.
(repr. by K. Dumala, 1967)

*Widok Rynku Wielkiego
w Szydłowcu namalowany
w 1795 r. przez Zygmunta
Vogla (Muzeum Architektury
we Wrocławiu)*

*View of the Great Market Square
in Szydłowiec, painted in 1795
by Zygmunt Vogel (Museum
of Architecture in Wrocław)*

*Rynek Wielki w Szydłowcu na
obrazie Józefa Szermentowskiego
z 1854 r. (Muzeum Narodowe
w Kielcach)*

*Great Market Square
in Szydłowiec on the painting
of Józef Szermentowski from 1854
(National Museum in Kielce)*

pożarom. O wspaniałości dawnej zabudowy świadczy widok rynku namalowany w 1795 r. przez Zygmunta Vogla (znajduje się w Muzeum Architektury we Wrocławiu), na którym widać okazałe kamienice wzniesione prawdopodobnie współcześnie z budową ratusza, o czym świadczy m.in. podobieństwo attyk. Uległy one ruinie po katastrofalnym wyludnieniu miasta w 2. połowie XVII i 1. połowie XVIII w; pozostałe domy uwiecznione przez Vogla pochodziły prawdopodobnie z 2. połowy XVIII w. Najokazalszą była piętrowa kamienica w pierzei wschodniej, z podcieniem na filarach, zwieńczona dwustrefową attyką; jej elewację wzbo-gacały obramienia okien i dekoracyjny fryz.

Sąsiednie domy nakrywały półszczytowe dachy z wysuniętymi okapami podpartymi wysokimi słupami. W pierzei południowej Vogel namalował kościół parafialny otoczony wysokim, pełnym murem z 2 bramkami zwieńczonymi attyką oraz 2 parterowe domy podcieniowe, natomiast po stronie zachodniej renesansowe kamienice z attykami, ozdobnymi portalami i wielkimi oknami w obramieniach. Kamienice te zostały zastąpione w 1. połowie XIX w. drewnianymi, parterowymi domami (widocznymi np. na obrazie Józefa Szermentowskiego z 1854 r. oraz na rysunkach Apoloniusza Kędzierskiego i Józefa Brandta), a w 2. połowie XIX i w XX w. – murowanymi domami, do dziś istniejącymi.

Pozostałościami zabudowy z XVI-XVII w. są piwnice zachowane w domach przyrynkowych oraz ulicach Kieleckiej i Radomskiej, które wyznaczają działki siedliskowe średniowiecznego miasta lokacyjnego. Piwnice wykuwano w skale (widocznej dotąd w ścianach i podłożu) i murowano z kamienia układanego warstwowo, łączonego wapnem i gliną; we wszystkich są sklepienia kolebkowe z lunetami, a w ścianach sklepione wnęki. W otworach wejściowych zachowały się portale z ciosów piaskowca; szczególnie okazałe arkadowe portale znajdują się w piwnicach przyrynkowych (nry 15, 17, 19 i 20), zaś w nadprożu portalu pod nr 22 widnieje

Zabytkowe piwnice pod domami Rynku Wielkiego i sąsiednich ulic (wg D. i B. Paprockich, 1988) oraz portal z datą 1563 w piwnicy domu przyrynkowego nr 22

Antique cellars under the houses of the Great Market Square and neighbouring streets (according to D. and B. Paprocki, 1988) and the portal with the date 1563 in the cellar of the house at No. 22

Stare domy w Szydłowcu na fotografii Oskara Sosnowskiego, sprzed 1914 r. (Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej)

Old houses in Szydłowiec on the photograph of Oskar Sosnowski from before 1914 (Institute Architecture, Warsaw University of Technology)

Ulica Kąpielowa (dawna Podzamecka) w Szydłowcu od strony Rynku Wielkiego oraz zamek na fotografii z ok. 1955 r. Z lewej strony drewniany dom z 1781 r. (nieistniejący)

Kąpielowa (former Podzamecka) Street in Szydłowiec from the side of the Great Market Square and the Castle on the photograph from c. 1955. On the left, a wooden house from 1781 (nonexistent)

wyryta data 1563. W niektórych piwnicach były studnie wykute w skale.

Najstarszą zachowaną budowlą przy rynku jest wzniesiona w 1819 r. kosztem Anny Sapieżyny szkoła elementarna, z klasycystycz-

ną 5-osiową elewacją, wzbogaconą płytkim ryzalitem i boniami w narożnikach. Ostatnie drewniane budynki w mieście rozebrano w latach 80.-90. XX w., m.in. plebańię oraz chałupę z 1781 r. przy ul. Kąpielowej.

Widok Szydłowca od strony zachodniej na rycinie z ok. 1910 r. (druk: J. Trzebiński, Radom). Z prawej – kościół z dzwonnica i wikariat, z lewej – ratusz i szkoła

View of Szydłowiec from the western side in the picture from c. 1910 (print: J. Trzebiński, Radom). On the right – the church with a belfry and vicarage, on the left – the Town Hall and school

Panorama Szydłowca z ulicą Radomską łączącą Rynek Wielki i dwa place targowe, 2008 r.

Panorama of Szydłowiec with Radomska Street which connects the Great Market Square and two fair squares, 2008

Szydłowiec na obrazie Ewy Semil-Gruszczyńskiej z lat 60. XX w. (Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu)

Szydłowiec on the painting of Ewa Semil-Gruszczyńska from the 1960s. (Museum of Folk Musical Instruments in Szydłowiec)

*Jakub Szydłowiecki herbu
Odrawąż, fundator kościoła
pw. św. Zygmunta w 1493 r.
(fragment gotyckiego ołtarza)*

*Jakub Szydłowiecki of the coat
of arms Odrawąż, founder of
St Sigismund's Church in 1493
(fragment of the Gothic altar)*

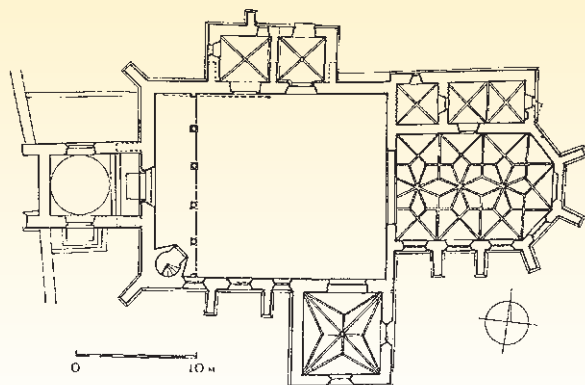
Kościół pw. św. Zygmunta. Budowę obecnego murowanego z piaskowca kościoła, który zastąpił drewnianą świątynię, rozpoczęto w 1493 r.; była to fundacja Jakuba Szydłowieckiego, właściciela miasta. Powstałe wówczas prezbiterium, zakrystia i skarbczyk, później kaplica południowa, otrzymały sklepienia, natomiast nawę nakryto stropem (wymienionym przed połową XVIII w.), choć niewykluczone, że zamierzano ją zasklepić (w układzie halowym, 4-filarowym), o czym świadczy rozmieszczenie skarp. Ta niedokończona hala należy do grupy późnogotyckich świątyń budowanych w północnomalopolskich ośrodkach dóbr rodu Odrawążów przez warsztat związany z mecenatem Szydłowieckich (Szydłowiec – 1509, Ćmielów – 1509/1510, Żarnów – 1510, Chlewiska – 1511/1512, Końskie – 1520) stosujący specyficzną kamieniarkę „łamaną”. W szydłowieckiej farze przykładem tej kamieniarki są późnogotyckie portale – fazowane i z wałkami przecinającymi się w łukach (najbogatszy w kruchcie północnej z dekoracją kryształową) oraz prostokątne okienka o krzyżujących się laskowaniach w elewacji zachodniej i w zakrystii. W portalach osadzono ozdobne, żelazne drzwi. Na uwagę zasługuje zachowana oryginalna, storczykowa więźba dachowa. Kościół był bogato dekorowany i wyposażony. Dekoracja początkowo ograniczyła się do pomalowania kamiennych, profilowanych żeber sklepienia prezbiterium oraz ościeży okien i otworów w kolorze ceglającym w białe pasy; również kamieniarkę portali zabarwiono na czerwono. Na ścianach prezbiterium i nawy umieszczono krzyżowe zacheuski (znaki konsekracji kościoła) w kolorze czerwonym.

Polichromie te odsłonięto i zakonserwowano w latach 1970-1992. Na ścianie północnej nawy odkryto unikatowy rysunek sklepienia gwiazdzisto-sieciowego, będący projektem w skali 1:1 sklepienia zrealizowanego w prezbiterium. Mistrzostwo warsztatowe wska-

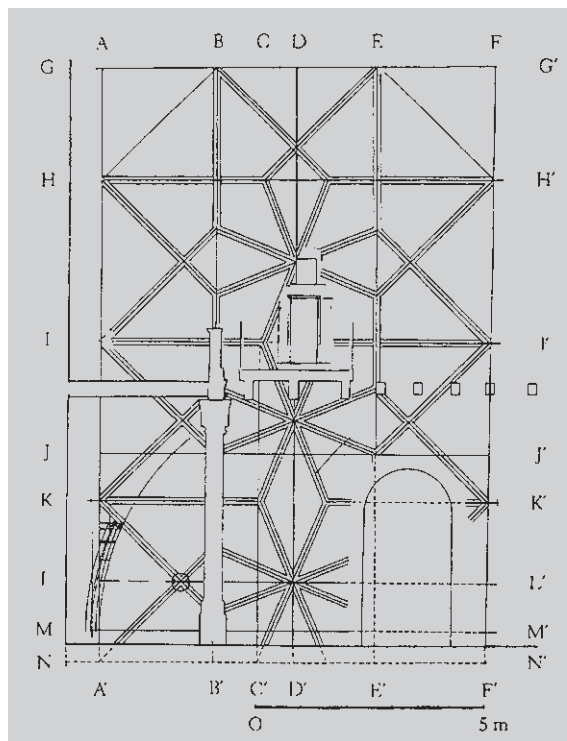
Plan kościoła
(rys. wg M. Brykowskiej, 1992)

Church layout
(fig. according to M. Brykowska,
1992)

Projekt sklepienia w prezbiterium
wykonany w tynku na północnej
ścianie kościoła
(rys. wg M. Brykowskiej, 1992)

Design of the vault in the
presbytery executed in plaster
on the northern wall of the
church (fig. according to
M. Brykowska, 1992)

Ozdobne obramienia okien
i podwieszona skarpa przy
zakrystii

Decorated window frames
and the slope near the sacristy

zuje, iż projektant-budowniczy mógł się wywodzić z jednego z ośrodków artystycznych środkowej Europy, np. Czech lub Saksonii. Jakub Szydłowiecki ufundował dla kościoła wspaniały ołtarz w formie późnogotyckiego poliptyku złożonego z 18 obrazów namalowanych farbami temperowymi na deskach; postacie i sceny przedstawione są na złotych tłach ozdobionych rombami i liliami. W środkowej części, przedstawiającej Wniebowzięcie Matki Boskiej z apostołami przy pustym grobie oraz wprowadzeniem Marii do nieba jako królowej, sportretowany został fundator, jako rycerz herbu *Odrowąż*, z małżonką herbu *Półkozic* i 3 córkami; po bokach znajdują się po-

stacie świętych dziewic: Agnieszki i Katarzyny, Barbary i Doroty oraz sceny: Oplakiwanie Chrystusa i Zmartwychwstanie. Obraz zamyka od góry ażurowy maswerk z gałęzi i kiści winogron. Na skrzydłach zamkniętego ołtarza przedstawiono parami świętych męczenników: Jana Chrzciciela i Jana Jałmużnika, Szczepana i Wawrzyńca, Wojciecha i Wacława oraz Stanisława i Floriana. Przedstawienia 4 patronów Królestwa – świętych: Wojciecha, Stanisława, Wacława i Floriana na rewersach skrzydeł polptyku można wyjaśnić państwo-

wym urzędem fundatora nastawy – podskarbiego wielkiego koronnego. Na obrazach otwartego ołtarza widnieją sceny Męki Pańskiej: Modlitwa w Ogrójcu, Pojmanie Chrystusa, Chrystus przed Kajfaszem, Chrystus przed Piłatem, Biczowanie, Upadek pod krzyżem, Oczekiwanie na mękę oraz Śmierć na krzyżu. Pierwowzorem scen pasyjnych mogło być dzieło *Speculum passionis Domini nostri Jesu Christi* z drzeworytami Hansa Schäufeleina wydane w 1507 r. w Norymberdze. W scenie głównej i w Ogrójcu zwracają uwa-

Widoki kościoła pw. św. Zygmunta w Szydłowcu od strony Rynku Wielkiego i ul. Kamiennej na pocztówkach sprzed 1914 r.

Views of St Sigismund's Church in Szydłowiec from the side of the Great Market Square and Kamienna Street on postcards from before 1914

Późnogotycki ołtarz-polyptyk ze scenami: Wniebowzięcia Matki Boskiej, Rodziny Marii, Męki Pańskiej oraz postaciami świętych dziewic (warsztat krakowski Marcina i Mikołaja Czarnych)

Late Gothic altar – the polyptych with the scenes: Assumptions of God's Mother, the Family of Maria, Passion of Christ, and with the figures of saint virgins (Cracow workshop of Marcin and Mikołaj Czarny)

gę rośliny i kwiaty o symbolicznej wymowie: konwalie, rozmaryn, niezapominajki, hiacynty, palmy, liście i trawa. W predelli umieszczono Rodzinę Marii (Marię i Józefa z Jezusem, Annę i Joachima – rodziców Marii i inne osoby, których imiona wypisano na banderolach) oraz tarcze z orłem jagiellońskim i herbem *Odrowąż*. Ołtarz został wykonany w warsztatach krakowskich, być może w pracowni Marcina Czarnego (+1509) i jego syna Mikołaja. Za życia Jakuba Szydłowieckiego (+1509) powstała prawdopodobnie część środkowa ołtarza i sceny pasyjne na skrzydłach; nad dalszymi pracami mogła czuwać wdowa po Jakubie, Zofia (żyła jeszcze w 1519 r.). Szydłowiecki poliptyk można porównać z wybitnym dziełem Marcina Czarnego – ołtarzem z ok. 1508 r. znajdującym się w Bodzentynie.

Z pierwotnego wyposażenia zachowały się również późnogotyckie rzeźby Chrystusa Boleściwego (*Ecce Homo*) i Matki Boskiej Bolesnej umieszczone w bocznym ołtarzu prezbiterium, a w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Anny Samotrzeciej. Z drewnianego zapewne kościoła pochodzi unikatowa rzeźba Chrystusa na osiołku, znajdująca się od 1904 r. w Muzeum Narodowym w Krakowie, obnoszona wokół kościoła w czasie procesji w Niedzielę Palmową (zwyczaj ten, sięgający średniowiecza, przetrwał w diecezji krakowskiej do 1780 r.). Szydłowiecka figura, pochodząca z lat 60. XV w., należy (obok po-

Późnogotyckie rzeźby Chrystusa Boleściwego (Ecce Homo) i Matki Boskiej Bolesnej

Late Gothic sculpture of Sorrowful Christ (Ecce Homo) and God's Sorrowful Mother

dobnej rzeźby z klasztoru klarysek w Starym Sączu) do najcenniejszych zabytków średniowiecznej obyczajowości religijnej w zbiorach europejskich.

Prace w kościele kontynuował Mikołaj Szydłowiecki, który sprowadził z Pragi relikwie patrona – św. Zygmunta. Dokończył budowę kaplicy rodowej pw. Najświętszej Marii Panny, miejsca spoczynku Szydłowieckich, począwszy od Stanisława. O traktowaniu przez Szydłowieckich (i w pewnym stopniu

Gotycka figura Chrystusa na osiołku z kościoła pw. św. Zygmunta w Szydłowcu (obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie) (repr. J. Kieszkowski, 1912)

Gothic figure of Christ on a donkey from St Sigismund's Church in Szydłowiec (now in the National Museum in Cracow), carried round the church during the procession on Palm Sunday (repr. by J. Kieszkowski, 1912)

przez Radziwiłłów) kościoła jako mauzoleum rodowego świadczy nader liczna obecność ich herbów wykutych w kamieniu, rzeźbionych w drewnie i malowanych, zarówno na zewnątrz, jak przede wszystkim wewnątrz świątyni. W zworniku gwiazdzistego sklepienia kaplicy wykuto herb *Odrowąż*, na wspornikach zaś herby: *Odrowąż*, *Habdank* i *Jastrzębiec* (herb Radziwiłłów *Trąby* dodano w 1904 r.). Od strony północnej kościoła wzniesiono kaplicę pw. św. Stanisława (z rzeźbionymi wspornikami sklepienia) i kruchtę. Budowę kościoła w 1525 r. zakończyło wystawienie ceglanych, sterczynowo-wnękowych

szczytów nawy, na których umieszczono tarcze z herbami: *Sulima*, *Jastrzębiec*, *Odrowąż* i *Łabędź*. W narożniku cementarza kościelnego postawiono murowaną dzwonnice.

W nawie wzniesiono chór dla śpiewaków podparty kolumnami (wymienionymi w 1881 r. na drewniane słupy) i ozdobiony stropem kasetonowym, z zachowanymi do dzisiaj rzeźbionymi i malowanymi rozetami w laurowych wieńcach (podobny strop, również fundacji Szydłowieckich, znajduje się w kolegiacie w Opatowie). W przedłużeniu chóru, na ścianie północnej umieszczono na balkonie instrument organowy.

Rzeźba św. Anny Samotrzeciej z pocz. XVI w. (Anna z Dzieciątkiem Jezus oraz Marią trzymającą księgę), z kościoła pw. św. Zygmunta w Szydłowcu (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu)

Sculpture of St. Anna Samotrzecia from the beginning of the 16th century. (Anna with Infant Jesus and Maria holding the book), from St Sigismund's Church in Szydłowiec (at present in the Diocesan Museum in Sandomierz)

Fragment renesansowego stropu kasetonowego chóru muzycznego z malowanymi i rzeźbionymi rozetami

Fragment of the Renaissance coffered ceiling of the choir with painted and sculptured rosettes

Nagrobek Mikołaja
Szydłowieckiego (†1532)
– warsztat Bartłomieja Berecciego

Tombstone of Mikołaj Szydłowiecki
(†1532) – the workshop
of Bartolomeo Berecci

Wnętrze kościoła wypełniała bogata polichromia przypisywana Stanisławowi Samostrzelnikowi. Na podłuczcu tęczy, na niebieskim tle pojawiły się postacie łotrów oraz słońce i księżyc jako malarskie dopełnienie rzeźbionej Męki Pańskiej na belce tęczowej, z której zachował się tylko krucyfik. Ścianę tęczową udekorowano malowanym herbem *Odrowąż* oraz kompozycją malarsko-rzeźbiarską złożoną z tarcz herbowych *Odrowąż* i *Topór*, popiersi świętych Zygmunta i Mikołaja oraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, w dekoracyjnym obramieniu podpartym iluzjonistycznymi wspornikami, a także wielkimi baldachami nad ołtarzami. Na ścianie północnej namalowano scenę *Ecce Homo*, kompozycją z elementami architektury (Droga Krzyżowa?) oraz postaciami bębniści i jeźdźca z kopią, zaś pod chórem Grupę Ukrzyżowania.

Łuk tęczowy oraz otwory do kaplic i krucht wzbogacono malowanymi wieńcami, zaś okna ornamentem z dzbanuszków. Wejście do kaplicy południowej ozdobiono tarczą z herbem *Odrowąż*, a wejście na klatkę schodową prowadzącą na chór muzyczny i więźbę dachową – postaciami grajków i zwierząt (sowa, delfiny). Pod stropem w nawie wymalowano fryz oraz iluzjonistyczne wsporniki. Malowane zacheuszki w obramieniach z wieńców kwiatowych i liści świadczą o powtórnej konsekracji kościoła.

Wizerunek Mikołaja Szydłowieckiego utrwaliła płyta nagrobna wykonana w czerwonym marmurze węgierskim, umieszczona w prezbiterium kościoła. Nagrobek miał niegdyś bogatą oprawę architektoniczno-rzeźbiarską (istniejącą jeszcze w połowie XIX w.), o czym świadczą fragmenty wmurowane w ogrodze-

nie kościoła. Próbę jego rekonstrukcji podjął Jerzy Kierzkowski w monografii Krzysztofa Szydłowieckiego (1912). Podstawę przyściennego nagrobka tworzył cokół, którego część środkową wypełniała płaskorzeźba, utworzona z 2 uskrzydłych gryfów na tle renesansowych arabesk złożonych z rogów obfitości, kwiatnych łądyg oraz maszkaronów i kandelabrow. Ryzality boczne wypełniały głowy Meduzy. Na cokole spoczywała ukośnie ustawiona płyta z postacią zmarłego, w obramieniu z rytym ornamentem arabeskowym, ujęta w wolutowe konsole z liśćmi akantu. Całość wieńczył profilowany gzyms z rozetami i napisem łacińskim oraz tarcza z herbami: *Odrawąż*, *Łabędź*, *Jastrzębiec* i *Sulima*. Nagrobek, ufundowany przez brata Krzysztofa, przedstawia uśpionego męża w zbroi maksymiliańskiej, z proporczykiem w ręce oraz mieczem, przyłbicą i herbem *Odrawąż*.

To wybitne dzieło wczesnorennesansowej plastyki wyszło zapewne z warsztatu Bartłomieja Bereckiego, realizującego wielką przebudowę renesansową Zamku Królewskiego na Wawelu, Kaplicę Zygmuntowską oraz wiele dzieł plastyki architektonicznej i nagrobnej w Krakowie i poza stolicą. Szydłowiecki nagrobek przypomina dzieło tego samego warsztatu – monument z 1521 r. biskupa krakowskiego Jana Konarskiego w katedrze wawelskiej, zaś portretowo ujęta twarz zmarłego – głowy św. Zygmunta w Kaplicy Zygmuntowskiej oraz biskupów Piotra Tomickiego i Andrzeja Krzyckiego z ich nagrobków w Krakowie i Gnieźnie.

Wysokiej klasy kamieniarka, malarskie opracowanie wnętrza i wspaniałe wyposażenie kościoła, stanowiącego mauzoleum rodowe Szydłowieckich, świadczą o aspiracjach fun-

datorów i ich pozycji na dworze Jagiellonów oraz kontaktach z dworami w Pradze, Budzie i Wiedniu. Mecenat artystyczny Szydłowieckich wyrażał się wieloma fundacjami. Fundacją Mikołaja dla szydłowieckiej fary był tryptyk powstały przed 1531 r., którego rzeźbiona grupa Koronacji Matki Boskiej przez Trójcę Świętą i 8 malowanych kwater z postaciami świętych znajdują się w obec-

*Wnętrze prezbiterium z ołtarzem
głównym fundowanym przez
Radziwiłłów*

*Interior of the presbytery with the
main altar founded by Radziwiłł*

Rzeźba Piotrowina w barokowym ołtarzu św. Stanisława biskupa. Według legendy Piotr został wskrzeszony przez biskupa jako świadek w procesie o nabytcie wsi Piotrowin

Sculpture of Piotr in the Bishop St. Stanislaus baroque altar. According to legend, Piotr was raised from the dead resurgent by the bishop as the witness during the court proceedings concerning the purchase of the village Piotrowin

XVII-wieczny obraz epitafijny z Grupą Ukrzyżowania: fragment z postaciami pary szlacheckiej oraz ich syna

17th painting commemorating the Crucifixion Group: fragment with figures of a noble couple and their son

nym ołtarzu głównym. Nowy ołtarz główny zastąpił polptyk, który przeniesiono do kaplicy rodowej, będącej miejscem szczególnego kultu Maryjnego. Z innych darów należy wymienić chrzcielnicę z napisem wotywnym i herbami *Odrowąż*, *Topór* i *Łabędź* oraz wiele rzeźb, z których tylko nieliczne pozostały w Szydłowcu. Należą do nich wspomniane popiersia ze ściany tęczowej, krucyfiks oraz figura św. Barbary. Inne rzeźby znajdują się w zbiorach muzeów narodowych Krakowa (Chrystus Zmartwychwstały) i Warszawy (płaskorzeźba *Hołd Trzech Króli*) oraz Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu.

Twórca polichromii w szydłowieckiej farze i zamku, Stanisław Samostrzelnik (ok. 1480 - 1541), cystersz z Mogiły, był kapelanem Krzysztofa Szydłowieckiego, któremu towarzyszył w podróżach dyplomatycznych. W bibliotece PAN w Kórniku jest przechowywanych 11 miniatur jego autorstwa przedstawiających wizerunki Szydłowieckich z kodeksu *Liber geneleos illustris familiae Schidlovicie MDXXXI*, zawierającego genealogię i dzieje rodu. Sztuka Samostrzelnika ma rodowód krakowski; mistrz Stanisław, towarzysząc kanclerzowi w podróżach do Wiednia i Budy, wzbogacił ją o formy renesansu europejskiego, a zwłaszcza iluminatorstwa włoskiego.

Albrycht Władysław Radziwiłł i jego żona Anna Sapieżanka (córka kanclerza litewskiego Lwa Sapiehy) byli fundatorami kolejnych ołtarzy. W latach 1618-1627 powstał późnorenesansowy ołtarz główny, który dzięki bogactwu rzeźby, snycerki i malarstwa należy do najcenniejszych w północnej Małopolsce. Wykorzystano w nim fragmenty późnogotyckiego tryptyku fundowanego przez Mikołaja

Szydłowieckiego: rzeźby Koronacji Matki Bożej przez Trójcę Świętą i malowane kwatery z wizerunkami świętych: Augustyna, Mikołaja, Marcina, Jana Chrzciciela, Wojciecha, Stanisława, Krzysztofa i Floriana. W górnej kondygnacji umieszczono rzeźbę św. Zygmunta (patrona kościoła) z synami oraz malowidła świętych: Antoniego, Zygmunta, Barbary i Kazimierza. Wśród niezwykle bogatej dekoracji widnieją herby Radziwiłłów i Sapiechów. Po bokach ołtarza głównego stanęły ołtarzyki pomocnicze: prawy zawiera gmerk cechu kupców szydłowieckich z napisem *MERCATORUM SCHYDŁOVECEN[SIUM]* oraz wstawione rzeźby późnogotyckie; w antepedium znajduje się herb *Topór* – Anny z Tęczyna, żony Mikołaja Szydłowieckiego. Inne ołtarze, w prezbiterium i w nawie, powstały w latach 1620-1630. Obrazy w predellach tych ołtarzy ze scenami: Bożego Narodzenia i Złożenia Chrystusa do Grobu, a zwłaszcza Narodzin, Zaśnięcia i Wniebowzięcia Marii – cechuje je oryginalna ikonografia (oparta m.in. na apokryfach), realizm scen i szcze-

Jeden z licznych przykładów napisów i rysunków (graffiti) wykutych w XVI i XVII w. na ścianach zewnętrznych kościoła, poświęcony pamięci Marcina Miecznika (Martinus Gladiator) zmarłego w 1592 r.

One of numerous examples of inscriptions and drawings (graffiti) forged in the 16th and 17th centuries on the external walls of the church, dedicated to the memory of Marcin Miecznik (Martinus Gladiator) deceased in 1592

głów oraz wysoki poziom artystyczny. Dopełnieniem wystroju nawy jest rzeźbiony krucyfik w otoczeniu aniołów zbierających do kielichów krew z ran Chrystusa (obecnie nad wejściem do kaplicy południowej). W kaplicy północnej zwraca uwagę rzeźba Piotrowina o rysach sarmackich, w barokowym oltarzu św. Stanisława, a także obraz Ukrzyżowania z postaciami Marii i św. Jana, będący epitafium pary szlacheckiej adorującej krzyż oraz ich syna. Fundacje Radziwiłłów wspomagały zapisy i legaty mieszczan, zwłaszcza w latach powtarzającej się zarazy.

Do osobliwości kościoła należą tzw. graffiti wyryte na zewnętrznych ciosach prezbiterium i południowej ścianie nawy, zawierające ok. 100 nazwisk z XVI i XVII w., np.: Martinus Gladiator (1592), Andreas Subsylvanus (15..), Martinus Melosek (1634, 1635), Albertus Borkowic (1670, 1671), Martinus Liskowic (1674), Casimirus Staporkovic (1674), Albert Zawialski (1672, 1677), Adam Kokolski. Upamiętniają one zmarłych i pochowanych na cmentarzu przykościelnym. Niektóre nazwiska obwiedzione są konturami budowli zwieńczonych spadzistymi dachami, ozdobionymi chorągiewkami; część opatrzone krzyżami i literami IHS (skrót imienia IHESUS). Są one przejawem ówczesnej obyczajowości i obrzędowości religijnej i można je interpretować jako przedstawienia tabernakulum miejscowego kościoła (kult Eucharystii lub Niebieskiego Jeruzalem). Do wyjątków należy rysunek rycerza w zbroi oraz budowli wieżowej (ratusza?) na narożniku kaplicy południowej, z herbami rodzinnymi Albrychta Radziwiłła. W latach 1632 i 1661 na skarpach wykuto zegary słoneczne.

Graffito przedstawiające budowlę wieżową (ratusz?)

Graffito representing the tower building (the town hall?)

Rzeźba w nagrobku Mikołaja
i Marii Radziwiłłów
(Jakub Monaldi, 1795 r.)

*Sculpture in the tombstone of
Mikołaj and Maria Radziwiłł
(Jacob Monaldi, 1795)*

Kościół po zniszczeniach w 1914 r.
– bez wieżyczki na sygnaturkę
i kopuły nad kruchtą (Zakład
Architektury Polskiej Politechniki
Warszawskiej)

*Church after destructions in 1914
– without the turret and domes
over the vestibule (Institute of
Architecture of Warsaw University
of Technology)*

W murowanym ogrodzeniu cmentarza przykościelnego wybudowano od strony rynku budynek bramny zwieńczony attyką, z portalem przy wjeździe.

W roku 1754 na stropie nawy wymalowano iluzjonistyczną polichromię przedstawiającą patrona kościoła św. Zygmunta wśród obłoków i aniołków w otoczeniu Czterech Ewangelistów, a także: Wniebowzięcie Matki Boskiej, świętych Rocha i Kazimierza oraz Matkę Boską Szkaplerzną.

Po śmierci Mikołaja Radziwiłła i jego żony Marii z Gawdzickich (po śmierci męża w 1795 r. osiadłej na dożywocie w Orońsku), znanej z działalności dobroczynnej, w szydłowieckiej farze wystawiono im w 1806 r. dwustronny nagrobek, który od wewnątrz posiada formę portyku z czarnego marmuru; umieszczono w nim figurę uśpionej kobiety, wzorowaną na rzeźbie Ariadny w Muzeum Kapitolńskim w Rzymie. Autorem wykutej w białym marmurze rzeźby był Jakub Monaldi, uczeń Le Bruna, najwybitniejszy w Polsce rzeźbiarz 2. połowy XVIII w. (rzeźba jest sygnowana i datowana na rok 1795). Drugą część mauzoleum Radziwiłłów stanowi architektoniczna obudowa tablicy inskrypcyjnej, przybudowana od zewnątrz do kruchty.

Interesująca płaskorzeźba z piaskowca znajduje się w kościelnej kruchcie: przedstawia Świętą Rodzinę przy wieczornym posiłku, na wzór cudownego obrazu z kościoła filipinów w Studziannej (powiat opoczyński). Szydłowiecka kopia – XVIII-wieczne (?) dzieło miejscowego kamieniarza – była niegdyś wmurowana w ogrodzenie cmentarza grzebalnego.

Na przełomie XIX i XX w. dokonano restauracji kościoła; prace prowadził głośny archi-

tekt warszawski Stefan Szyller. Renesansowy budynek bramny w ogrodzeniu zastąpiono neogotycką bramką, a w murze od strony kościoła osadzono epitafia i resztki rzeźbiarskiej oprawy renesansowego nagrobka Mikołaja Szydłowieckiego. Przedtem odbudowano dzwonnice spaloną podczas pożaru w 1876 r.

Kościół został uszkodzony w 1914 r.: *Z kościoła tego zestrzeliły wojska austriackie sygnaturkę i zabrały blachę miedzianą z dachu. Przy zniszczeniu sygnaturki, która miała wcale piękny kształt barokowy, ucierpiały wiązania nawy i część płaskiego drewnianego sufitu, pokrytego efektownym malowidłem dekoracyjnym z XVIII wieku* (Szydłowski, 1919). Po naprawie uszkodzonego dachu malowidło na stropie odrestaurował Zdzisław Lenartowicz. Wnętrze nawy i prezbiterium otrzymało nową polichromię, której autorem był Ludwik Konarzewski z Istebnej. Ponownych zniszczeń doznał kościół podczas bombardowania 16 I 1945 r. Usunięto je wkrótce, a w następnych latach, staraniem ks. Jana Węglickiego, proboszcza i dziekana szydłowieckiego w latach 1938-1957, przeprowadzono remont i modernizację kościoła: m.in. wzniesiono nową sygnaturkę (projektu arch. Franciszka Mączyńskiego z 1939 r.) i przywrócono kopułę nad kruchtą zachodnią. W latach 1970-1992 przeprowadzono badania i konserwację odsłoniętych malowideł ściennych z XVI-XVIII w. (po usunięciu figuralnej poli-

Widok kościoła od strony Rynku Wielkiego, 2008 r.

View of the church from the side of the Great Market Square, 2008

chromii Konarzewskiego), a także konserwację głównego ołtarza z kwaterami późnogoetyckiego tryptyku. W ostatnich latach zespół konserwatorów z Kielc dokonał oczyszczenia i konserwacji kamiennego lica elewacji kościoła (odsłaniając na elewacji kruchty fragment malowanego napisu), dzwonnicy i bramki; przedtem, z inicjatywy parafii, zmodernizowano stolarkę drzwi i okien, usuwając przy okazji zabytkowe drzwi kowalskiej roboty.

Ratusz. W roku 1602 na Rynku Wielkim władze miejskie rozpoczęły budowę okazałego ratusza. Do budowy zaangażowano Kaspra Fodygę, przybyłego w 2. połowie XVI w. z Mesocco w północnych Włoszech i osiadłego w Chęcinach, budowniczego i kamieniarza, którego Mikołaj Radziwiłł zatrudnił w Nieświeżu, a stamtąd skierował do Szydłowca, gdzie pokierował rozbudową zamku. Fodyga był także twórcą kaplic-mauzoleów przy kościołach w Pilicy (1601), Chęcinach (1614) i na Świętym Krzyżu (1614-1620), a także kościoła i klasztoru dominikanów w Klimontowie (1617-1621). Śladem jego obecności w Szydłowcu jest gmerk wryty na skarpie prezbiterium kościoła. W latach 1628-1629 przy *zasklepieniu i zawarciu ratusza tutecznego* był zatrudniony Jan Herbek, przyszły budowniczy pałacu biskupów krakowskich i kościoła św. Trójcy w Kielcach. Szydłowiecki ratusz, którego budowę ukończono ok. 1629 r., należy do najcenniejszych zabytków późnorenesansowego budownictwa mieszczańskiego. Murowany z kamienia, piętrowy budynek z narożnymi okrągłymi skarpami, wieńczy wysoka attyka kryjąca pograżone dachy. W elewacji wschodniej znajduje

się wysunięta na zewnątrz, wielokondygnacyjna wieża, dołem kwadratowa, górą ośmioboczna, z gankiem na kamiennych konsolach, nakryta kopulastym hełmem (od czasów króla Stanisława Augusta wieńczyła go blaszana chorągiewka z polskim orłem, przywrócona ostatnimi laty). Gładkie elewacje ożywiają na piętrze okna w późnorenesansowych obramieniach, z gzymsami. Trójstrefową attykę, podzieloną gzymsami, wzbogacają arkadowe blendy i pilastry, powyżej których znajdują się kluczowe otwory strzelnicze oraz krenelażowy grzebień. Narożne skarpy wieńczy latarnie nakryte kopułkami. Obecną formę zwieńczenia attyki nadała przebudowa w 1829 r. Pierwotnie były tam kamienne postumenty nakryte daszkami, połączone elementami w kształcie litery C (zbliżone kształtem do attyki kolegium jezuitów w Nieświeżu z ok. 1599 r., przypisywanej Fodydze; podobne attyki były na kamienicach przyrynkowych oraz budynku bramnym w ogrodzeniu przykościelnym). Po rozebraniu w latach 60. XIX w. hełmu wieży, zwieńczono ją również krenelażem i w tym stanie dotrwała do 1914 r. Otwory okienne w attyce wybito w 2. połowie XIX w. podczas adaptacji poddasza na cele użytkowe. Ratusz był tynkowany i ozdobiony dekoracją malarską: elewacje obiegał fryz sgraffitowy o motywach roślinnych, a w arkadach attyki wymalowano postacie (widoczne na obrazie Szermentowskiego z 1854 r. i jeszcze w 1957 r. – we fragmentach na północnej elewacji). Układ wnętrz był trójpasmowy, dwutraktowy po bokach. Przez wieżę wchodziło się do sieni, skąd prowadziły schody do piwnic i na piętro (być może na piętro wchodziło się również drewnianymi schodami przy

Wizerunki ratusza w Szydłowcu:

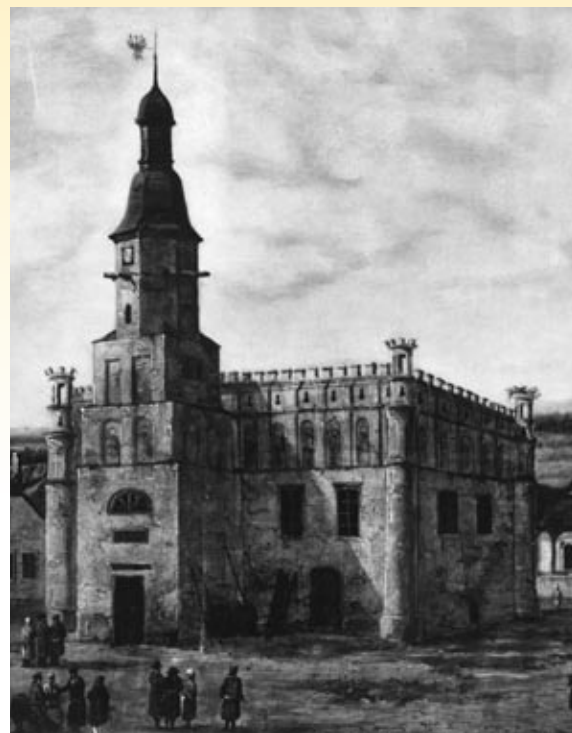
1. na akwareli Z. Vogla z 1795 r.;
2. na obrazie J. Szermentowskiego z 1854 r. (po przebudowie grzebienia attyki w 1829 r.);
3. na pocztówce sprzed 1914 r. (zmiana zwieńczenia wieży i adaptacja pomieszczeń na poddaszu dokonane w 3. ćwierci XIX w.);
4. na fotografii sprzed 1920 r. (po zniszczeniach w 1914 r.);
5. na fotografii z ok. 1950 r.

Views of the Town Hall in Szydłowiec:

1. on the water-colour by Z. Vogel from 1795;
2. on the painting of J. Szermentowski from 1854 (after the reconstruction of the comb of the attic in 1829);
3. on the postcard from before 1914 (change of the finial of the tower and the adaptation of rooms on the garret executed in the third quarter of the 19th century);
4. on the photograph from before 1920 (after destructions in 1914);
5. on the photograph from c. 1950

1

2

3

4

5

wieży). Piwnice i parter oraz środkową salę na piętrze zasklepiiono, w pozostałych zaś pomieszczeniach były drewniane stropy.

Obecny wygląd zawdzięcza ratusz kolejnym odbudowom po zniszczeniach w 1809, 1914 i 1945 r. W październiku 1914 r. wojska austriackie wysadziły górne piętra wieży; zniszczeniu uległy też sąsiednie partie attyki, dach i narożne latarnie. Zrujnowany obiekt zabezpieczono w latach 20., a resztę wieży nakryto prowizorycznym dachem. Władze miasta nosiły się z zamiarem odbudowy, zamawiając u arch. Antoniego Karczewskiego „projekt odbudowy i przeróbek ratusza w Szydłowcu” (1932 r.). Karczewski zamierzał nadać ratuszowi jednolity charakter stylowy, m.in. poprzez zastąpienie krenelaża wieńczącego attykę ścianką pełną podzieloną filarkami; po obu stronach wieży zaprojektował zadaszone schody z tralkowymi balustradami (wzorowane na renesansowych rezydencjach), a w zwieńczeniu wieży baniasty hełm.

Ratusz uszkodzony podczas bombardowania 19 I 1945 r. został odbudowany w latach 1949-1952 na podstawie projektu arch. Stanisława Skibniewskiego: przywrócono jego bryłę sprzed połowy XIX w. (wzorując się na wspomnianym obrazie Szermentowskiego), jednak bez odtwarzania dekoracji sgraffitowej, której ślady wówczas odkryto. W latach 70. przystosowano piwnice na kawiarnię, z wejściem od zewnątrz. Ostatni remont ratusza przeprowadzony w latach 80. i 90. połączono z urządzeniem nowej nawierzchni ryn-

Współczesny widok ratusza, ok. 1990 r.

Present view of the Town Hall, c. 1990

XVII-wieczny pręgierz przed ratuszem (pełnił swoją funkcję jeszcze w 1788 r.)

17th century pillory in front of the Town Hall (operational until 1788)

Manierystyczna kolumna ozdobiona motywami roślinnymi i maskami ustawiona w 2004 r. przed ratuszem, zwieńczona niegdyś balustradą i figurą kobiety

Manneristic column arrayed with vegetable motifs and masks placed in 2004 in front of the Town Hall, topped once with the balustrade and the figure of a woman

ku i stylowym oświetleniem oraz iluminacją budynku.

Wzmianki historyczne oraz obfitująca w szczegóły akwarela Vogla z 1795 r. przedstawiająca Rynek Wielki w Szydłowcu poświadczają, iż przed ratuszem stały: studnia z kołowrotem, pręgierz oraz kolumna zwieńczona rzeźbą.

Pręgierz ustawiony na rynku prawdopodobnie w początkach XVII w. ma kształt wysokiej na ok. 250 cm kolumny z piaskowca, stojącej na profilowanej bazie i zwieńczonej gzymsem. W połowie wysokości wykuto 3 płaskorzeźbione maskarony z żelaznymi uchwytami dla skazańców, przedstawiające satyrów oraz maskę kobiecą. Pręgierz stał przed ratuszem do końca XIX w. i wówczas przeniesiono go na skwer przed kościołem, dodając podstawę i wieńcząc kulą. Przywrócony na dawne miejsce w 1999 r. pręgierz, który pełnił swoją funkcję jeszcze w 1788 r., jest unikatowym zabytkiem dawnego prawa.

„Zośka”. W okolicy ratusza stała też kamienna kolumna, ozdobiona liśćmi na pękатыm brzuścu, zwieńczona platformą okoloną żelazną balustradą, na której stał posąg kobiety; według tradycji zwano ją „Zośką”, zapewne od imienia pierwszej, napiętnowanej publicznie kobiety. Bezgłową rzeźbę „Zośki”, zamurowaną w ścianie ratusza ok. 1815 r. wraz z innymi detalami kamieniarskimi, odnaleziono w trakcie remontu w latach 80. (przecho-wuje ją miejscowe muzeum), samą zaś kolumnę ustawiono przed ratuszem w październiku 2004 r., przenosząc z cmentarza, gdzie była wykorzystana w nagrobku ks. Stanisława Straszaka (†1833 r.).

Zamek. W rozlewisku rzeki Korzeniówki, w miejscu obecnego zamku, istniał we wczesnym średniowieczu gród. Nie znamy jego wyglądu, sądząc jednak z obserwacji wykopów w 1962 r. i wyników sondażowych badań archeologicznych w latach 1965-1966, zbudowano go na sztucznie usypanej wyspie umocnionej drewniano-ziemnymi konstrukcjami z sosnowych dranic wspartych dębowymi palami, które otaczały drewnianą zabudowę mieszkalno-gospodarczą. Do następnej, słabo rozpoznanej fazy budowy grodu-zamku,

*Widok zamku od południa,
J. Frey, 1844-1846*

*View of the Castle from the south,
J. Frey, 1844-1846*

*Rozplanowanie miasta i zamku
z folwarkiem na planie Jana
Zawadzkiego, 1815-1817
(Archiwum Państwowe
w Radomiu)*

*Layout of the town and of the
castle with the grange executed
by Jan Zawadzki, 1815-1817
(National Archive in Radom)*

należą XIV-XV-wieczne mury z nieregularnego kamienia ułożone na pionowo wbitych palach, których resztki znaleziono w 1969 r. pod dziedzińcem.

Prawdopodobnie w latach 1470-1480 Stanisław Szydłowiecki wzniósł na wyspie zamek złożony z budynku mieszkalnego i oskarpowanej wieży bramnej, połączonych następnie murami obronnymi. Murowany z kamienia – wolno stojący budynek, zachowany dotąd w skrzydle północnym, spełniał funkcje mieszkalno-reprezentacyjne. Była to 4-kondygnacyjna budowla na planie prostokąta (8,4 x 19 m), z trzema pomieszczeniami w jednym trakcie na każdej kondygnacji, krytymi drewnianymi stropami. W roku 1964 odsłonięto wschodnią elewację budynku: widać na niej parę półkolistych wnęk opartych na kamiennym kroksztynie i 2 okienka w kamiennych obramieniach o ściętych krawędziach, które doświetlały klatkę schodową. Na piętro wchodziło się od dziedzińca po drewnianych schodach zewnętrznych (podobnie na wieżę poprzez ganek na murze obronnym). Od strony fosy znajdowały się małe wykusze, używane jako miejsca ustępowe. Budynek był tynkowany, a naroża miał malowane w szaroniebieskie bonie; malowana była też kamieniarka.

Za Mikołaja Szydłowieckiego dokonano w latach 1515-1526 przebudowy gotyckiego domu, następnie rozbudowy zamku. Prace rozpoczęto od gotyckiego domu, który podwyższono i zmieniono wysokość kondygnacji; najwyższe piętro zajmowała jedna duża sala. Następnie dobudowano kilkakrotnie większe skrzydło wschodnie (14 x 55 m), które na poziomie obecnego 1. piętra łączyło się z wieżą

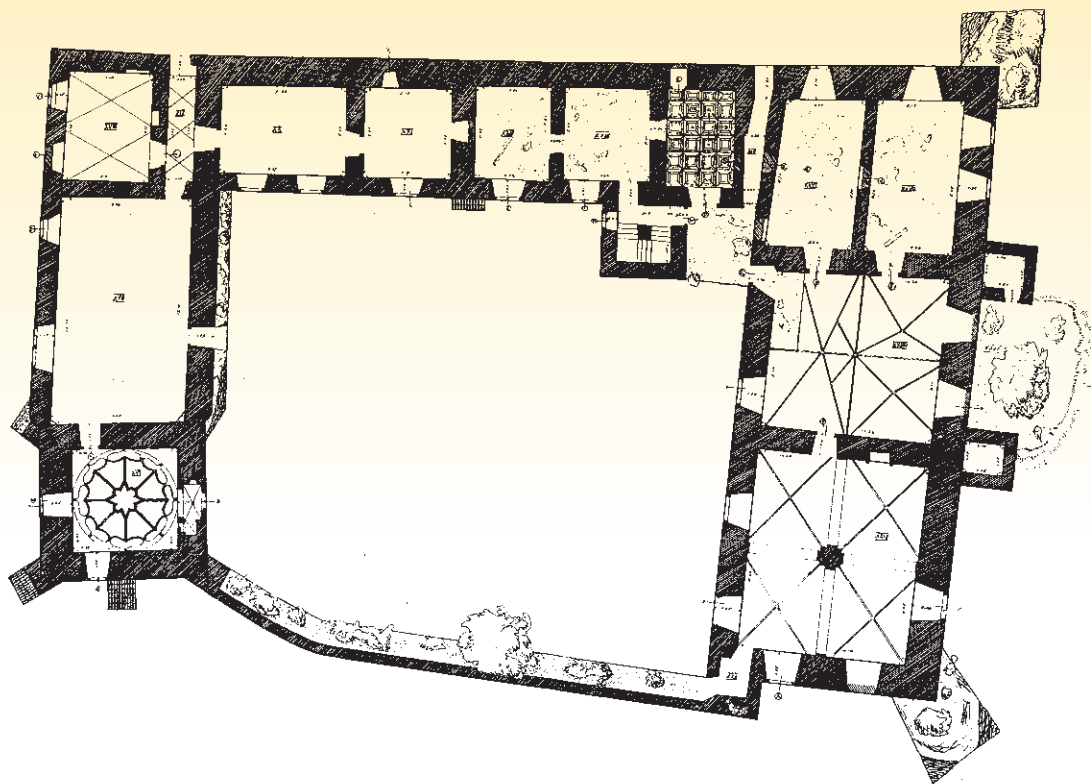
Widok zamku na rycinie wg rys.
Alfreda Schouppègo z ok. 1880 r.
(Muzeum Narodowe w Kielcach)

View of the Castle in the picture
according to the drawing by Alfred
Schouppè from c. 1880 (National
Museum in Kielce)

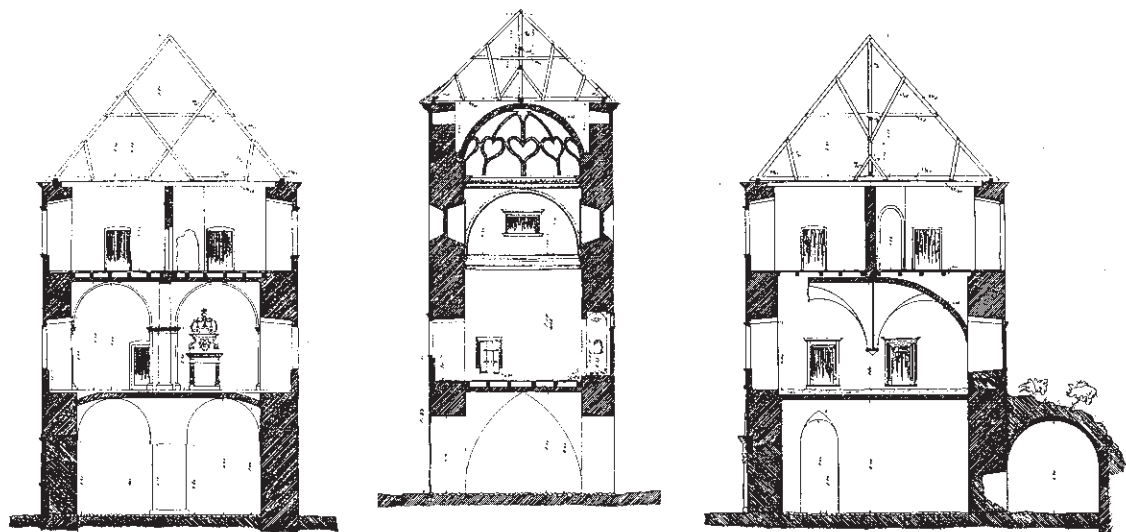
poprzez ganek na dawnym murze obronnym. Budowa reprezentacyjnego skrzydła spowodowała konieczność kolejnej nadbudowy starego budynku, wyrównania poziomów (poprzez podniesienie stropów) i zmiany komunikacji wewnętrznej, przy czym utrzymać zewnętrzne schody prowadzące na piętro. Poza fosą, rozszerzoną do rozmiarów sporego stawu, na terenach między zamkiem a nowo zakładaną częścią miasta Skalką oraz przy drogach do Chlewisk i Starej Wsi – założono zwierzyńiec i ogrody. Wspaniałość architektury i wystroju kamie-

niarsko-malarskiego oraz bogactwo wnętrza Mikołajowej siedziby dorównywały najświetniejszym ówczesnym rezydencjom. Elewacje budynku wschodniego i podwyższonej w tym czasie wieży obiegał kamienny gzyms malowany w kolorach czerwono-niebieskim oraz fryz w formie plecionki z rozetami wykonany w technice sgraffita; dekoracja sgraffitowa wypełniała też trójkątne szczyty tego skrzydła. Naroża budynków ozdabiała malowane bonie, a okna otrzymały kamienne obramienia o bogatych profilach i krzyżowych podziałach. Zewnętrznej okazałości wczesnore-

Inwentaryzacja pomiarowa zamku wykonana w 1921 r. przez Antoniego Karczewskiego: rzut 1. piętra oraz przekroje przez skrzydło wschodnie i wieżę bramną (Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej)

Stocktaking of the Castle executed in 1921 by Antoni Karczewski: projection of the 1st storey and sections through the eastern wing and the gate tower (Institute of Polish Architecture, Warsaw University of Technology)

Wczesnorenesansowe okno
w wieży bramnej z bogato
dekorowanym parapetem
i gzymsem

Early Renaissance window
in the gate tower with a richly
decorated window-sill
and mould

nesansowej rezydencji odpowiadały wnętrza wyposażone w bogato profilowane portale, belkowo-kasetonowe, głęboko profilowane stropy i wczesnorenesansowe, polichromowane stropy z kasetonami podwieszonymi między belkami, malowane fryzy oraz piece z wielobarwnych kafli pokrytych dekoracją geometryczno-roślinną i ceramiczne posadzki złożone z kwadratowych, dwubarwnych płytek polewanych. Zachowana kamieniarka świadczy, iż prace na zamku prowadzono w kilku fazach i wykonywały je różne warsztaty budowlano-kamieniarskie. Do najwcześniejszych należą okna w elewacji południowej skrzydła wschodniego i w wieży z późnogotyckimi motywami kryształów i laski oplecionej taśmą. Dekoracja okien i portali w formie skręconego sznura, kimationu, ząbków i dzbanuszków ma charakter renesansowy; należą do nich również bezgzymse portale z herbem *Odrowąż* na czerwono malowanej tarczy. Na jednym z ob-

Gmerk Kaspra Fodygi, autora
XVII-wiecznej przebudowy zamku
i ratusza w Szydłowcu

Cachet of Kasper Fodyga,
the author of the 17th century
reconstruction of the Castle and
the Town Hall in Szydłowiec

ramień okna w 3. kondygnacji starego budynku zachowała się wykuta łącińska inskrypcja, stanowiąca parafrazę pierwszego wersu Psalmu 71 z Księgi Psalmów Starego Testamentu (*W Tobie Panie mam nadzieję, niech nie będę pohańbiony na wieki*), podobna do napisu na fundowanej przez Mikołaja w 1511 r. chrzcielnicy w kościele.

Autorstwo malowanych fryzów podstropowych przypisuje się malarzom zatrudnianym przez Szydłowieckich: Stanisławowi Samostrzelnikowi oraz znanemu pod imieniem Piotr. Samostrzelnik malował zapewne fryzy w 2 pomieszczeniach na 3. kondygnacji starego budynku (w skrzydle północnym), z herbami na tarczach w kolistych obramieniach (są to herby rodzinne Mikołaja Szydłowieckiego: *Jastrzębiec*, *Sulima* oraz *Odrowąż* i *Łabędź*), którym towarzyszą pary delfinów podtrzymujących koronę, rozety kwiatowe i ornament roślinny. Innego rodzaju fryz – z uskrzydionych główek aniołków w koronie oraz liści i motywów roślinno-architektonicznych – obiegał wielką salę na najwyższej kondygnacji. Natomiast malarz Piotr, sprowadzony z Królewca do Polski w 1526 r., namalował prawdopodobnie fryz w skrzydle wschodnim (zachował się we fragmentach), z arkadkami na kolumnkach i perspektywami renesansowych ogrodów. Malarz ten, pracujący w Królewcu dla księcia pruskiego Albrechta Hohenzollerna (tego samego, który 10 IV 1525 r. złożył w Krakowie hołd lenny w imieniu nowo utworzonego Księstwa Pruskiego), przybył na prośbę braci Szydłowieckich, aby ozdobić ich zamki w Szydłowcu i Ćmielowie. Kolejnej przebudowy oraz rozbudowy zamku dokonali nowi właściciele miasta „hrabiowie

Portal z herbami Radziwiłłów prowadzący z dziedzińca do skrzydła wschodniego

Portal with the coats of arms of the Radziwills leading from the yard to the eastern wing

Kartusz herbowy w portalu z czasów XVII-wiecznej przebudowy zamku

Heraldic cartouche in the portal from the time of the 17th century reconstruction of the Castle

na Szydłowcu” – Radziwiłłowie. Szczególna rola w modernizacji rezydencji przypadła urodzonemu w Ćmielowie Mikołajowi K. Radziwiłłowi, który dziedzicząc od 1557 r. hrabstwo szydłowieckie okazywał dla Szydłowca szczególne zainteresowanie, o czym świadczą jego częste tutaj pobyty. O atencji „Sierotki” (syna Elżbiety Szydłowieckiej) do antenatów

świadczy również galeria portretów rodu Szydłowieckich w zamku nieświeskim. Śladem pierwszych prac była płyta żelazna do kominika z datą 1585 (ostatnia wzmianka o jej istnieniu pochodzi z 1936 r.) oraz portale w sieni i na 1. piętrze skrzydła wschodniego. Jednak główne prace rozpoczęły się w 1600 r., kiedy Radziwiłł skierował do Szydłowca budowniczego Kaspra Fodygę i jego współpracownika Hanusza, zatrudnionych wcześniej w Nieświeżu, m.in. przy budowie zamku.

W pracach chęcińskiego warsztatu budowlano-rzeźbiarskiego Fodygi wzięli udział Jan Poniatowski i Sebastian Młoski; ich sygnatury i data 1602, odkryte w latach 1969-1972 na filarach w pomieszczeniach parteru skrzydła wschodniego, poświadczają budowę sklepień. Usunięto wówczas renesansowe stropy oraz malowane fryzy (ich resztki zachowały się w pachach sklepiennych sieni na piętrze). Poprzez dostawienie od strony dziedzińca wieżyczki z klatką schodową (do dziś używanej) zmieniono komunikację w najstarszej części zamku, a poprzez narożne ganki uzyskano połączenie ze skrzydłem wschodnim. Reprezentacyjny charakter tego skrzydła podkreślono piętrową loggią założoną między komunikacyjnymi wieżyczkami, w narożnikach zaś budynku wzniesiono pseudobastiony, które na poziomie 2. piętra pełniły funkcję tarasów widokowych (zarówno wieżyczki, jak i bastiony zostały dostawione do elewacji). Na parterze, po prawej stronie środkowej sieni, znajdowała się wielka sala (kuchenna?) ze sklepieniem wspartym na filarze, której odpowiadała na piętrze komnata z kominikiem w architektoniczno-rzeźbiarskiej oprawie z herbem Radziwiłłów; na najwyższej kondygnacji mieściły

się prywatne apartamenty. Zapewne w tym czasie wzniesiono nowe, 3-kondygnacyjne skrzydło zachodnie (przy budowie którego wykorzystano mur obronny), z klatką schodową pośrodku i 2 pomieszczeniami po bokach, na parterze sklepionymi. Na piętrze, poprzez salę oświetloną podwójnym oknem, wchodziło się do kaplicy w wieży bramnej, w której w 1608 r. wykuto wnękę na ołtarz, wyposażony przez Radziwiłła w krucyfiks i lichtarze. Z północno-zachodnim pomieszczeniem (skarbcem?) sąsiedował wąski korytarzyk prowadzący do wzniesionego wtedy łącznika ze starym budynkiem, w którym projektowano główną sień zamku.

Uwieńczeniem Mikołajowych inwestycji był monumentalny portal wejściowy (obecnie w skrzydle wschodnim) w formie arkady z parą kolumn po bokach. W bogato rzeźbionym kartuszu herbowym podtrzymywanym przez lwy, na tarczy z orłem radziwiłłowskim wykuto herby Mikołaja K. Radziwiłła: *Trąby* (Radziwiłłów), *Odrowąż* (matki Mikołaja, Elżbiety Szydłowieckiej – herb otoczony uskrzydłonym smokiem pożerającym własny ogon), *Tarnawa* (babki macierzystej) i *Dąbrowa* (babki ojczystej).

Po śmierci Mikołaja prace na zamku od ok. 1618 r. kontynuował syn „Sierotki”, kanclerz litewski Albrycht Władysław Radziwiłł (1589-1636); do 1624 r. kierował nimi budowniczy (*artis muratoriae magister*) Jan Herbek, obywatel miasta Szydłowca. Pomieszczenia 1. i 2. piętra połączono wówczas amfiladą (dokonując kolejnej nadbudowy starego budynku), a otwory drzwiowe opatrzone kamiennymi portalami z „lustrami” pod gzymsem. Zmieniono także okna 2. piętra, wprowadzając

piaskowcowe obramienia z uszakami, bez krzyżowych podziałów. Jednolity wygląd nadał zamkowi fryz sgraffitowy pod gzymsem, powtórzony na wszystkich elewacjach. Sień na parterze skrzydła północnego i kaplicę ozdobiono sztukaterią (kaplicę w wieży podwyższono, redukując jedną kondygnację i wprowadzając wewnętrzną kopułę). Ściany kaplicy wieńczy fryz pokryty dekoracją roślinną, a kopułę zdobią profilowane gzymsy palmetowe, żebra w układzie promienistym i motywy serca; w narożnikach (pendentywach) znajdowały się drewniane tarcze herbowe Albrychta Radziwiłła i jego żony (tarczę z herbem *Lis* pokazuje fotografia sprzed 1912 r.). Ołtarz w kaplicy przeniesiono ze ściany wschodniej na południową, naprzeciwko łoża w ozdobnym obramieniu z piaskowca, dostępnej z 2. piętra skrzydła zachodniego. Od roku 1624 źródła wymieniają malarza Tomasza Regiusa (+1667/1668), który w 1647 r. został wybrany wójtem Szydłowca i miał dom w Rynku Wielkim. Był on prawdopodobnie twórcą polichromii w kaplicy, której ślady istniały do czasu ostatniego remontu, choć pierwsze prace malarskie w zamku mógł wykonać zmarły w 1623 r. malarz Jan Gładkowski. Prace na zamku zakończono w 1629 r., co poświadcza tablica dodana przez Albrychta Radziwiłła do głównego portalu.

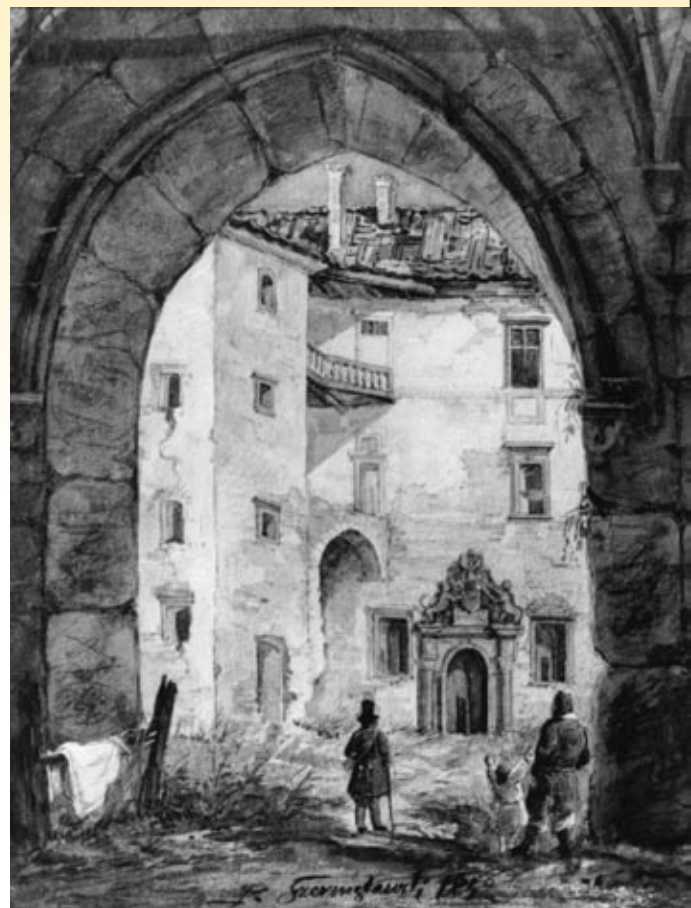
Poświadczony źródłowo udział Kaspra Fodygi w pracach na zamku od 1600 r. pozwala w nim widzieć autora przebudowy i rozbudowy, która nadała ostateczny kształt rezydencji złożonej z trzech skrzydeł wokół dziedzińca zamkniętego murem kurtynowym. Fodydze można przypisać autorstwo loggii widokowej w skrzydle wschodnim. Cechy warsztatu

tego uzdolnionego architekta widoczne są też w formie dekoracji kaplicy zamkowej i sieni. W okolicy zamku znajdował się folwark, który zajmował obszar zawarty między drogami prowadzącymi do Starej Wsi i Chlewisk. Oprócz zabudowań gospodarczych, na terenie Podzamcza znajdował się zwierzyńiec (w którym chowano jelenie, sarny, daniele i zające) oraz ogrody: owocowe, warzywne i ozdobny włoski, ogrodzony kamiennym murem. Na zwierzyńcu, rozciągającym się na wschód i południowy zachód po obu stronach stawu, postawiono rzeźby z szydlowieckiego piaskowca, z których kilka znalazło się w parku dworskim w Orońsku (sprowadziła je tam w latach 50. XIX w. właścicielka dóbr orońskich Amelia Christiani); były to figury fauna grającego na syrindze i tańczącej muzy oraz istniejąca do dziś grupa rzeźbiarska Heraklesa z Anteuszem. Z zespołem zamkowym związane są też dwie kamienne rzeźby w zbrojach i mitrach książęcych, przedstawiające prawdopodobnie Zygmunta Karola Radziwiłła, kawalera Zakonu Maltańskiego (1591-1643) i jego brata Aleksandra Ludwika (1594-1654) – obecnie na dziedzińcu zamkowym, oczekują na konserwację.

Dziedziniec zamku na akwareli Józefa Szermentowskiego z 1852 r.: widok spod wieży bramnej (Muzeum Narodowe w Kielcach)

Yard of the Castle on the water-colour by Józef Szermentowski from 1852: the view from under the gate tower (National Museum in Kielce)

Mikołaj Radziwiłł (1746/7-1795), pułkownik wojsk litewskich i starosta radoszkowski oraz jego żona Maria z Gawdzickich, mieszkający w zamku od 1788 r., dokonali nowego urządzenia wnętrza na 2. piętrze skrzydła wschodniego: od południa mieściły się apartamenty mieszkalne, od północy wielki salon. Wnętrza otrzymały dekorację malarską oraz wystrój sztukatorski, wprowadzono kominki, piece i ozdobne posadzki w tafle i trójkąty. Komunikację między piętrami zapewniły schody przebite przez

sklepienie. Być może w tym czasie przesunięto w obecne miejsce w skrzydle wschodnim portal wejściowy i wbudowano wielką klatkę schodową z 67 stopniami wokół modrzewiowego słupa, prowadzącą z sieni na piętro i widoczną na najstarszym planie zamku z 1848 r.; pokazuje ją też Szermentowski na akwareli przedstawiającej dziedziniec zamkowy.

Urządzanie wnętrza zamkowych kontynuowała ostatnia właścicielka zamku Anna z Zamoj-

skich Sapieżyna. Ich śladem jest empirowa dekoracja saloniku w apartamencie mieszkalnym na 2. piętrze skrzydła wschodniego, w formie panneau w obramieniach z wieńców laurowych wypełnionych motywami pejzażowymi (supraporty, medalion) oraz zwisami laurowymi. Pozostałości dekoracji malarskiej zachowały się również na 3. kondygnacji w skrzydle północnym, w postaci fryzu złożonego z tryglifów i metop wypełnionych panopliami i postaciami ludzkimi oraz ram ozdobionych wicią roślinną i perełkami, wydzielających prostokątne pola.

Księżna zadbała o malownicze otoczenie swej siedziby. Do otoczonego fosą zamku prowadził most na palach, w środku wygięty w górę; wyspę zamkową obiegał wał ziemny obsadzony drzewami owocowymi. Między zamkiem a miastem urządzono ogród spacerowy o charakterze krajobrazowo-romantycznym, zwany angielskim. W roku 1858 opisano go jako *miejsce spacerowe, stanowiące upiększenie okolicy i miasta*, z klonami, jesionami, lipami, dębami, jaworami i jarzębiną. Staw zamkowy zajmował większą powierzchnię i dochodził do mostu przy ul. Podzameckiej. Od strony zachodniej i północnej rozciągał się zwierzyniec z okazami wierzby, brzezina i 5 stawami rybnymi oraz ogrody (owocowe, warzywne, kwietne) i chmielnik. Zamek był centralnym punktem widokowym i osią założenia.

Po sprzedaży w 1828 r. dóbr szydlowieckich przez Sapieżynę, ich właścicielem został Skarb Państwa. Opustoszały zamek (w 1847 r. przeniesiono wyposażenie kaplicy zamkowej do kościoła) był częściowo zamieszkały i użytkowany na magazyn zbożowy, a od lat 60. XIX w. jako dzierżawa w rękach miejscowe-

go przedsiębiorcy Maurycego Engemanna, zamieniony na skład piwa produkowanego w browarze na Podzamczu. Od tego czasu popadał w ruinę. Po pożarze browaru w 1875 r. do północnej elewacji zamku dostawiono piętrowy budynek produkcyjny, którego śladami są: zarys komina oraz sklepiona piwnica i kanał prowadzący do zamkowej fosy. Prace remontowe podjęto dopiero po przejściu zamku przez Skarb Państwa w 1933 r.: naprawiono wówczas więzania dachowe i gzymsy, dachy pokryto dachówką; wygrodzono teren dawnego zwierzyńca. Pomieszczenia w zachodnim skrzydle zamku wykorzystywano jako salę teatralną przez kółko dramatyczne oraz na występy chóru „Lutnia” i zabawy taneczne. Staraniem Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej arch. Antoni Karczewski wykonał (1921-1922) szczegółową inwentaryzację pomiarową. Zamek, zdewastowany i użytkowany niezgodnie ze swoją funkcją i charakterem od prze-

Dziedziniec zamku w Szydłowcu z widokiem na wieżę bramną w skrzydle zachodnim i fragment skrzydła północnego na fotografii sprzed 1912 r. (repr. J. Kieszkowski, 1912)

Yard of the Castle in Szydłowiec with a view on the gate tower in the western wing and the fragment of the northern wing on the photograph from before 1912 (repr. by J. Kieszkowski, 1912)

Współczesny widok zamku, ok. 1995 r.

Present view of the Castle, c. 1995

szło stu lat, poddano restauracji dopiero po II wojnie światowej. Prace rozpoczęto w latach 1950-1952 od rekonstrukcji loggii frontowej (na podstawie śladów sklepienia i belek stropowych) i nowych schodów zewnętrznych, następnie odremontowano skrzydło zachodnie i wieżę, w przyziemiu której odtworzono sklepienie krzyżowe; dokonano wówczas odkrycia (na poziomie obecnej antresoli) belkowo-kasetonowych stropów w najstarszej części zamku. Główne prace remontowe i adaptacyjne przeprowadzono w latach 60. i 70., poddając konserwacji m.in. zabytkową kamieniarkę portali i okien oraz rekonstruując sgraffitowy fryz obiegający pod gzymsem wszystkie elewacje. Zakonserwowano i uzupełniono dekorację malarską stropu kasetonowego i podstropowych fryzów. W odremontowanym zamku ulokowano dom

kultury (obecnie Szydłowieckie Centrum Kultury – Zamek), Miejsko-Gminną Bibliotekę Publiczną, Międzywojewódzką Pracownię Konserwacji Dzieł Sztuki oraz Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych. Na parterze skrzydła wschodniego, zajętego przez bibliotekę, przywrócono w oknach murowane siedziska i odsłonięto elewację pierwotnego budynku mieszkalnego. W roku 2004 odtworzono wieńczącą dach wieży chorągiewkę w kształcie wspiętego lwa, wykonaną w miedzianej blasze wedle zachowanego fragmentu i rysunkowej rekonstrukcji, opartej o zwieńczenie radiwiłłowskiego portalu. Zmieniło się otoczenie zamku: wybudowano kamienny most łukowy, w miejscu zaś dawnego ogrodu spacerowego w latach 60. urządzono skwer, na którym posadzono topole niekłańskie (usunięte w latach 90.), rozebrano młyn przy ul. Zamkowej i wzniesiono przedszkole. Zmiany te zniekształciły XIX-wieczną kompozycję krajobrazowego ogrodu.

*Muzeum Ludowych Instrumentów
Muzycznych w Szydłowcu
– fragment stałej ekspozycji*

*Museum of Folk Musical
Instruments in Szydłowiec
– a fragment of the permanent
exhibition*

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych Muzeum, otwarte w maju 1975 r., stało się pierwszą w Europie placówką specjalistyczną, obejmującą swym zasięgiem obszar jednego kraju. Prezentuje ono aktualny stan ludowego instrumentarium polskiego. Ekspozycje zgrupowano drogą terenowych poszukiwań i penetracji, a także konkursów na budowę ludowych instrumentów. Zbiór jest reprezentatywny dla wszystkich regionów Polski, najpełniej zaś dokumentuje obszar między Wisłą a Pilicą (byłego województwa kieleckiego). Zbiory obejmują ok. 2000 obiektów, co stanowi 2/3 liczby instrumentów zgromadzonych w polskich muzeach. Oprócz stałych

Koziół zbąsko-lubuski wykonany w 1876 r. przez nieznanego twórcę z okolic Zbąszynia

Goat-bagpipe executed in 1876 by an unknown artist from the environs of Zbąszyń

Tarapata wykonana w 1878 r. przez Wojciecha Kalitę ze wsi Chybice k. Ilży

Tarapata executed in 1878 by Wojciech Kalita from the village of Chybice n. Ilża

Fragment wystawy „W pracowni lutnika” (z kolekcji Franciszka i Kazimierza Borowieckich) w Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych, 2002 r.

Fragment of the exhibition “In the studio of the Violin Maker” (from the collection of Franciszek and Kazimierz Borowiecki) in the Museum of Folk Musical Instruments, 2002

ekspozycji – urządzonych według scenariusza etnomuzykologów Jądwigi Sobieskiej i Jana Stęszewskiego, zawierających systematykę instrumentów wykonywanych i używanych w Polsce w XVIII-XX w. oraz prezentujących regionalne kapele – muzeum udostępnia wystawy czasowe z zakresu folkloru muzycznego, organizuje ogólnopolskie konkursy na budowę ludowych instrumentów muzycznych, imprezy instrumentalno-wokalne; podejmuje też problematykę

regionalną (wystawy historyczne, imprezy nawiązujące do miejscowych tradycji i obyczajów). Oddziałami muzeum w latach 1980-1992 były: Pracownia Konserwacji Dzieł Sztuki oraz Muzeum im. Oskara Kolberga w Przysusze otwarte w 1990 r. w stulecie śmierci urodzonego w tym mieście muzyka i wybitnego folklorysty. Twórcą kolekcji instrumentów, organizatorem i pierwszym dyrektorem muzeum (1968-1992) była Danuta Słomińska-Paprocka.

Na otwarciu wystawy IV ogólnopolskiego konkursu na budowę ludowych instrumentów w Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych grają laureaci: na skrzypcach – Tomasz Kiciński ze wsi Bukówiec Górny k. Leszna, na własnoręcznie zbudowanych dudach rawicko-gostyńskich – Bartosz Mendlewski ze Stęszewa, 2005 r.

During the opening of the exhibition of the 4th National Contest for the construction of folk instruments in the Museum of Folk Musical Instruments the prize winners play: on violin – Tomasz Kiciński from the village Bukówiec Górny n. Leszno; on self-made Rawicz-Gostyń bag-pipes – Bartosz Mendlewski from Stęszew, 2005

Szydłowieckie Centrum Kultury – Zamek

Bogata i różnorodna jest oferta kulturalna – imprez organizowanych co roku przez Centrum. Są to: Szydłowiecka Wiosna Kulturalna; ogólnopolskie przeglądy: Kapel i Zespołów Ludowych Stylizowanych im. Jana Derlety, teatrów amatorskich i piosenki żeglarskiej; Szydłowiecki Plener Malarski Artystów Plastyków Mazowska im. Władysława Maleckiego. Centrum promuje lokalnych wykonawców (np.: prezentacje skrzypków ludowych im. Mariana Bujaka i chórów Mazowska), nawiązuje do historii i tradycji regionu (np. „Szydłowieckie Zygmunty” – święto miasta). Przy Centrum działa wielce zasłużona Miejska Orkiestra Dęta założona jeszcze w 1910 r. jako reprezentacyjny zespół Ochotniczych Straży Pożarnych, biorąca udział w Szydłowieckich Spotkaniach Orkiestr Dętych oraz liczne grupy twórcze i kluby, galerie wystawiennicze. Biblioteka Publiczna organizuje spotkania autorskie, wieczory poetyckie, konkursy czytelnicze i literackie, wystawy i kiermasze książek. Działalność kulturalną w mieście wspiera założone w maju 1960 r. Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Szydłowca. W roku 2005 Szydłowiec był stolicą kulturalną Mazowsza.

Ścieżka edukacyjna

Główne atrakcje turystyczne Szydłowca obejmuje interdyscyplinarna ścieżka edukacyjna, zaprojektowana przez Centrum Edukacji Ekologicznej w Radomiu, która eksponuje stanowiska przyrody nieożywionej w powiązaniu z krajobrazem kulturowym. Na początku trasy przy ul. Kamiennej znajdują się nieczynne od lat 60-70. XX w., wypełnione wodą kamieniołomy Pikiel i Podkowiński (od nazwisk dawnych właścicieli). Wydobywano tu piaskowiec pochodzący z okresu dolnojurajskiego (ok. 190 mln lat temu), uwarstwiony w ławicach o grubości od kilkudziesięciu cm do 1 m. Oba wyrobiska zostały uznane w 1996 r. za chronione prawem stanowiska dokumentacyjne. Można tu zaobserwować tzw. zmarszczki prądowe, ślady drobnej roślinności i odcisnięte pnie drzew, skamieniałe gąbki, wskazujące na istnienie płytkiego zbiornika wodnego. Widoczne są też ślady różnych technik pozyskiwania piaskowca (np. klinowania ręcznego, wiercenia otworów i klinowania, wiercenia i odstrzeliwania ładunków) oraz jego obróbki. Obok kamieniołomu Podkowiński znajduje się cmentarz grzebalny katolicki, założony w początkach XIX w., z figurą św. Jana Nepomucena z XVIII w., resztkami kwatery cmentarza wojennego z 1914 r., mogiłami i pomnikami powstańców 1863 r. i żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1939 r. Nieopodal cmentarza znajduje się Góra Trzech Krzyży, tradycyjnie wiązana z zarazami nawiedzającymi Szydłowiec w XVII i XVIII w. W rzeczywistości jest to kopiec uformowany z drobnych fragmentów skalnych, odpadów przy wydobywaniu bloków piaskowca w po-

*Kamieniołom Pikiel
rozpoczynający ścieżkę
edukacyjną w Szydłowcu*

*Quarry Pikiel, where
the educational path
in Szydłowiec begins*

bliskich łomach. Kopiec jest dobrym punktem widokowym na miasto i okolice.

Dalej ulica Kamienna prowadzi do kościoła pw. św. Zygmunta, późnogotyckiej świątyni wzniesionej z piaskowca i cegły, stanowiącej mauzoleum rodowe właścicieli miasta: Szydłowieckich i Radziwiłłów. Nieopodal kościoła stoi pomnik Tadeusza Kościuszki ustawiony w 1923 r., zaprojektowany przez arch. Antoniego Karczewskiego (1921).

Ratusz z charakterystyczną attyką i wysoką wieżą, wzniesiony w 1629 r. na Rynku Wielkim, jest oryginalnym dziełem renesansowego budownictwa mieszczańskiego, z okazałymi piwnicami wykutymi w skale. Przed ratuszem stoi XVII-wieczny pręgierz oraz manierystyczna kolumna, zwieńczona niegdyś figurą niewiasty (tzw. Zośka). Z rynku ulica Kąpielowa (dawna Podzamecka) prowadzi do zamku położonego na wyspie, wzniesionego w XV w. w miejscu grodu i przekształconego w nowożytną rezydencję przez Szydłowieckich i Radziwiłłów. Odrestaurowany po wojnie mieści

unikatowe Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych oraz Szydłowieckie Centrum Kultury – Zamek i Bibliotekę Publiczną – miejsce licznych imprez kulturalnych.

Ulicą Zamkową dochodzi się do Garbarskiej, przy której stoi dawny dom modlitwy, zbudowany w 1922 r. kosztem 14 właścicieli garbarni, przede wszystkim Nuty Ejzenberga (obecnie Jerycho Pub), a przy sąsiednim domu właściciela garbarni – oryginalna kuczka w formie drewnianego ganku. Kuczkę użytkowano w czasie kilku jesiennych dni podczas żydowskiego Święta Kuczek, zwanego Sukkot lub Świętem Namiotów na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu. Wnętrze ozdobiono polichromią: na stropie kasetony, na ścianach liściaste drzewa, patera z owocami, winne grono i kielich z butelką, hebrajskie inskrypcje oraz Tarcza Dawida.

U zbiegu ulic Zamkowej i Radomskiej stał kościół pw. św. Ducha i św. Anny, z przytułkiem dla starców, kalek, chorych i ubogich, fundowany przez Mikołaja Szydłowieckiego w 1529 r.; po pożarze w 1876 r. miejsce kościoła, szpitala i cmentarza zadrzewiono, a w 1881 r. wystawiono kapliczkę.

Ścieżkę edukacyjną kończy cmentarz żydowski przy ulicy Wschodniej, założony w 1831 r. przez gminę żydowską dla ofiar zarazy. W roku 1957 przeniesiono nań nagrobki z 2 wcześniejszych cmentarzy, tworząc lapidarium złożone z 3100 nagrobków-macew z lat 1831-1942, z wykutymi w piaskowcu napisami i symbolami. Na cmentarzach szydłowieckich chowano Żydów (przeważnie aszkenazyjskich), pochodzących z Szydłowca i 16 miejscowości. Nagrobki kobiet symbolizują palące się lub zgasłe świece w lichtarzu

lub świeczniku, niekiedy skarbonka (czasem z dłonią wrzucającą monetę, oznaczającą jałmużnę), ptak ze złamaną gałązką. Na nagrobkach mężczyzn widnieją książki (informujące o studiowaniu przez zmarłego Talmudu i Tory, wykonywanym zawodzie nauczyciela lub funkcji lektora) oraz symbole przynależności do biblijnych rodów: konewka (rodu koheńców – biblijnych kapłanów), lew (potomek plemienia Judy; oznacza też gorliwość w propagowaniu wiary). Pod symbolami wykute są inskrypcje informujące o płci i personaliach zmarłych (imię, imię ojca), dacie zgonu według kalendarza żydowskiego oraz zawierające cytaty z 1 Księgi Samuela (25, 29): *Niech dusza jego/jej będzie przechowana w więzce*

żyjących. Napisy określają także religijność i pobożność zmarłych, uwypuklają cechy miłosierdzia, dobroczynności, pomocy ubogim współwyznawcom oraz zdobytą wiedzę. Pojawiają się też informacje o przynależności do chasydyzmu (ruchu mistyczno-religijnego i społecznego zapoczątkowanego w XVIII w., którego silny ośrodek znajdował się w pobliskiej Przysusze). W roku 2005 na cmentarzu postawiono murowany ohel (namiot) poświęcony pamięci: rabina Cemaha Barucha, Natana Dawida, św. Natana Dawida Rabinowicza (syna Jerachmiela z Przysuchy), św. Natana Dawida z Białobrzegów (syna bł. cadyka, rabina Shraga Jaira) i jego syna, również Natana Dawida.

Nagrobki na cmentarzu żydowskim
Tombstones in the Jewish cemetery

CHLEWISKA

Kościół pw. św. Stanisława. Według tradycji, utrwalonej w XV w. przez Jana Długosza, kościół w Chlewiskach miał wybudować Piotr Dunin (+1153) z pobliskiego Skrzynna, gdzie mieścił się gród kasztelański. Bardziej prawdopodobna jest XIII-wieczna metryka kościoła, fundowanego i uposażonego przez Odrowążów, a wzniesionego przez budowniczych kościoła dominikanów pw. św. Jakuba w Sandomierzu, o czym świadczą pozostałości późnoromańskiej, ceglanej budowli (m.in. arkadkowy fryz, okno ozdobione plecionką). Najstarszą częścią kościoła jest prezbiterium z zakrystią północną oraz kaplicami,

wzniesione przez Odrowążów-Chlewickich w latach 1511-1512 na zrębach poprzedniej świątyni. Odrowążowie w tym czasie wzniesli lub przebudowali w swoich dobrach kilka kościołów w Szydłowcu, Ćmielowie, Żarnowie i Końskich. Kościół był restaurowany w początkach XVII w. przez Wawrzyńca Chlewickiego i rozbudowany przed 1776 r. przez Józefa Potkańskiego, a w latach 1923-1924 został powiększony według projektu arch. Juliana Lisieckiego: XVIII-wieczną część zachodnią nawy zastąpiono znacznie obszerniejszym korpusem, z podcieniem od frontu, a od południa dobudowano nową zakrystię.

Domniemany widok kościoła w Chlewiskach na obrazie Władysława A. Maleckiego z 1870 r. (Muzeum Narodowe w Warszawie)

Probable view of the church in Chlewiska in the painting of Władysław A. Malecki from 1870 (National Museum in Warsaw)

Widok kościoła sprzed 1913 r.
(repr. J. Wiśniewski, 1913)

View of the church from before
1913 (repr. by J. Wiśniewski, 1913)

Dzwonnica przy kościele
w Chlewiśkach,
rys. M. Bystydzieński, 1915 r.

Belfry at the church in Chlewiśka,
drawing by M. Bystydzieński, 1915

Współczesny widok kościoła
pw. św. Stanisława biskupa
w Chlewiśkach

Present view of Bishop St
Stanislaus' Church in Chlewiśka

Pozostałości późnogotyckiej świątyni są widoczne zwłaszcza w prezbiterium i kaplicy północnej – na zewnątrz oskarpowanych, od wewnątrz nakrytych sklepieniami gwiaździstymi; zworniki sklepień i wsporniki żeber wzbogacają tarcze z herbami fundatorów kościoła, m.in. *Odrowąż* i *Habdank* (herby te powtarzają się na szczycie prezbiterium, w portalu i okienku zakrystii). Późnogotycki portal do zakrystii, z przenikającym się laskowaniem i oprawa okienka zakrystii, a także wczesno-renesansowe sakramentarium cechuje wysokiej klasy kamieniarka. W portalu zwracają uwagę żelazne drzwi kowalskiej roboty, z listwami w skośną kratę, ozdobione rozetkami. Do najcenniejszych zabytków stanowiących wyposażenie kościoła należą: rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem w ołtarzu głównym oraz kamienne nagrobki.

Gotycka figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem, wyrzeźbiona w drewnie lipowym i polichromowana, przedstawia młodą kobietę podtrzymującą nagie dziecko z jabłkiem w ręce. Postać Marii ujęta jest w kontrapoście, w esowatym wygięciu. Zwraca uwagę dekoracyjnie potraktowana szata wierzchnia spięta na pier-

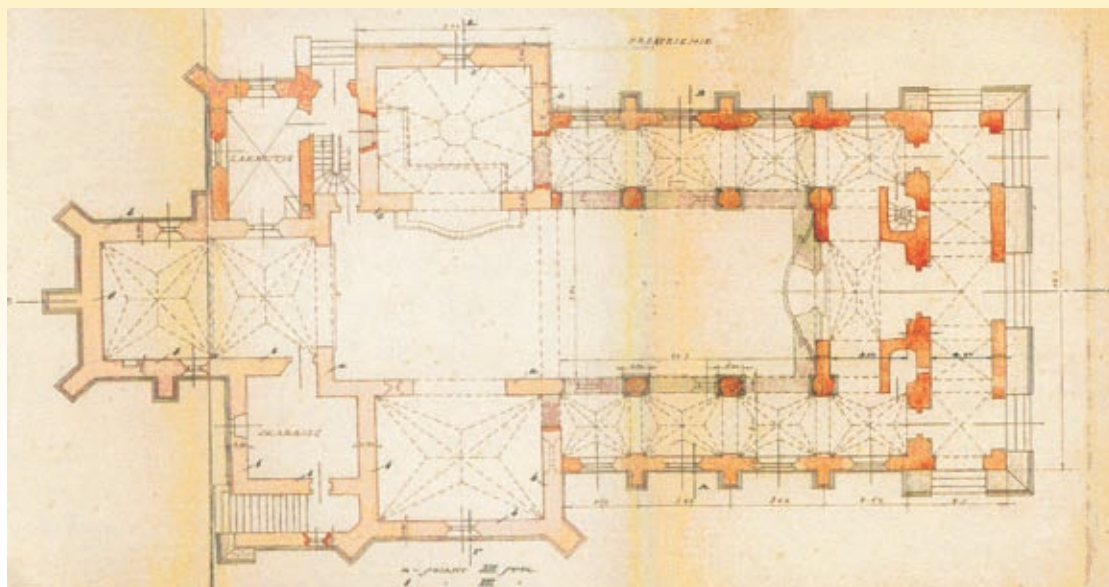
si klamrą, z głęboko ciętymi, ciężkimi fałdami. Głowę i ramiona okrywa swobodnie opadająca chusta. Rzeźba powstała ok. 1430 r., prawdopodobnie w warsztacie małopolskim; cechy formalne pozwalają zaliczyć ją do krakowskiej odmiany typu Pięknych Madonn, rozpowszechnionego od ok. 1400 r. Charakteryzuje je uczuciowa religijność, subtelny liryzm, malarskość form. Jabłko, które trzyma Jezus, jest symbolem przyszłej męki (w przedstawieniach Pięknych Madonn to Maria najczęściej podaje synowi jabłko). Półksiężyc z ludzką twarzą, którą depcze Maria, został dodany później (być może w XVI w.); symbolizuje on niepokalane poczęcie Najświętszej Marii Panny. Konserwację rzeźby, podczas której przywrócono pierwotną plastykę i kolorystykę, wykonała w latach 1982-1986 Pracownia Konserwacji Dzieł Sztuki w Szydłowcu.

Późnogotyckie obramienie okna zakrystii z herbami Odrowąż i Habdank oraz datą 1511 poświadczającą budowę obecnego prezbiterium i zakrystii północnej

Late Gothic window frame in the sacristy with the coats of arms Odrowąż and Habdank and the date 1511 certifying the construction of the present presbytery and the northern sacristy

Projekt rozbudowy kościoła w Chlewickach, arch. Julian Lisiecki, 1922 r. (Archiwum Akt Nowych w Warszawie)

Design of the extension of the church in Chlewicka, architect Julian Lisiecki, 1922 (Archive of New Acts in Warsaw)

Nagrobek Wawrzyńca Chlewickiego (†1613), właściciela Chlewick

Tombstone of Wawrzyniec Chlewicki (†1613), the owner Chlewicka

Do rozpowszechnionych przedstawień w sztuce polskiej okresu manieryzmu i baroku należą nagrobki z figurami klęczącymi, przedstawionymi jako żywi ludzie modlący się przed pobliskim ołtarzem albo krucyfiksem – będące przejawem pobożności potrydenckiej (po soborze w Trydencie, 1545-1563). Należy do nich nagrobek z piaskowca Wawrzyńca Chlewickiego (†1613), z półplastyczną postacią klęczącego na poduszce szlachcica w zbroi, przy szabli, z odłożonym szyszakiem i rękawicami, z rękami złożonymi do modlitwy. Rzeźba jest umieszczona w architektonicznej obudowie w formie kolumnowego portyku

Figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem – późnogotycka rzeźba z ok. 1430 r. w typie Pięknych Madonn

Figure of God's Mother with Child – the late Gothic sculpture from c. 1430 of the type of Beautiful Madonnas

Figura kłęczącego szlachcica, stanowiąca niegdyś podpórę barokowej ambony w kościele w Chlewiskach (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu)

Figure of a kneeling nobleman, which used to be the support of the baroque pulpit in the church in Chlewiska (now in the Diocesan Museum in Sandomierz)

ku z trójkątnym przycółkiem wypełnionym kartuszem z herbami: *Odrawąż*, *Prawdź*, *Godziemba* i *Prus I*; w podstawie widnieje tablica z inskrypcją poświadczającą odnowienie kościoła przez Chlewickiego. Manierystyczny nagrobek wzbogaca dekoracja (popiersia orłów, uskrzydłone główki aniołków, maska kobieca, draperie, wstęgi, rustyka, szyszki) i ornamenty (dzbanuszkowy, cekinowy, wole oczka i ząbki). Najwcześniejsze tego typu nagrobki pojawiają się w Polsce u schyłku XVI w. (pomnik Branickich w Niepołomicach), a po 1600 r. rozpowszechniły się w całym kraju. Nagrobek w Chlewiskach wyróżnia się realizmem szczegółów i portretowym ujęciem zmarłego. Zbliżony typ nagrobka reprezentuje epitafium żony Wawrzyńca Chlewickiego, Doroty z Łabiszyna Latalskiej herbu *Prawdź* (+1618), wojewodzianki poznańskiej. Epitafium wykute w marmurze checińskim przedstawia płaskorzeźbioną postać kłęczącej przed krzyżem zmarłej w wieku 42 lat niewiasty, umieszczoną w arkadowej wnęcie i architektonicznej obudowie.

Z kościoła w Chlewiskach pochodzi oryginalna rzeźba barokowa (obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu), służąca pierwotnie jako podpora korpusu ambony, przedstawiająca kłęczącego mężczyznę o rysach sarmackich, odzianego w żupan i płaszcz spięty pętlą. Według tradycji rzeźba przedstawia szlachcica Pigłowskiego, właściciela Smagowa, który podczas kazań zwykł był szydzić ze słów głoszonych z ambony. Nadszedł jednak czas opamiętania: Pigłowski nawrócił się i w drodze pokuty kazał zbudować ambonę a pod nią swoją postać.

Cmentarz grzebalny katolicki. Na cmentarzu grzebalnym założonym poza wsią w 1806 r. zachowało się kilkanaście zabytkowych nagrobków żeliwnych od lat 30. do końca XIX w. oraz pozostałości ozdobnych ogrodzeń, odlewanych w miejscowych zakładach i w Rzurowie. Wśród różnych modeli stosowanych przez te odlewnie napotykamy: nagrobek neogotycki na 8-bocznej podstawie zwieńczony krucyfiksem; różnego typu krucyfiksy żeliwne na kamiennej podstawie z napisami na ra-

mionach (personalia i daty śmierci, modlitwa błagalna); krucyfiksy o ażurowych, ozdobnych ramionach; tablice poświęcone zmarłym dzieciom, z napisami i figurkami aniołków. Najstarsza tablica jest poświęcona pamięci Anglików, mieszkańców Stefankowa (być może zatrudnionych w tamtejszym zakładzie metalurgicznym) SACRED/TO THE MEMORY/OF JOHN AND SARAH/HARDY/NATIVES OF ENGLAND/DIED 26. APRIL 1832/12 JUNE 1833. Oryginalną formą wyróżniają się: na-

Żeliwne nagrobki na cmentarzu rz.-kat. w Chlewiskach wykonane w miejscowych odlewniach: Marianny z Wygrzywalskich Zawadzkiej (†1845) i Wiktora Kozłowskiego (†1858), zasłużonego leśnika

Cast iron tombstones in the Roman Catholic cemetery executed in Chlewiska in local foundries: one of Marianna nee Wygrzywalska Zawadzka (†1845) and Wiktor Kozłowski (†1858), a merited forester

Oryginalna „Biblioteka z drzew leśnych” Wiktora Kozłowskiego – zbioru ponad 100 „książek” – skrzyneczek, dokumentujących różne gatunki drzew i krzewów z okolic Chlewisk (Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu)

The original “Library from Forest Trees” by Wiktor Kozłowski – a collection of over 100 “books” – little boxes, evidencing different species of trees and shrubs from the environs of Chlewiska (Diocesan Museum in Sandomierz)

grodek Marianny z Wygrzywalskich Zawadzkiej (+1845) i Wiktora Kozłowskiego (+1858). Pierwszy z nich ma kształt klasycystycznego postumentu z akroteriami w narożnikach, zwieńczonego kolumną i urną; w połowie kolumny umieszczono przewiązkę z przedstawieniem czaszki na piszczelach; pamięci Zawadzkiej poświęcona jest wierszowana inskrypcja. Nagrobek Kozłowskiego, postawiony staraniem i kosztem byłych uczniów i przyjaciół, ma kształt pnia dębu z uciętymi konarami, do którego przymocowano tablicę inskrypcyjną. Wiktor Kozłowski, ur. w 1791 r. na Podlasiu, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, oficer Wojska Polskiego, był od 1819 r. pracownikiem administracji lasów rządowych: najpierw jako nadleśniczy w Bodzentynie i nauczyciel szkoły leśnej w Siekiernie, a od 1840 r. nadleśniczy leśnictwa w Chle-

wiskach. Zmarł w Chlewiskach 21 I 1858 r. (na rok przed śmiercią pożar strawił jego dom i mienie, bogate zbiory i rękopisy). Kozłowski wniósł poważny wkład do rozwoju nauki i polskiego piśmiennictwa leśnego, m.in. jako autor słownika łowieckiego (1822) i *Słownika leśnego, bartnego, bursztyniarskiego i orylnego* (1846). Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu przechowuje część jego niezwyklej „Biblioteki z drzew leśnych” – zbioru ponad 100 „książek” – skrzyneczek, z których każda reprezentuje inny gatunek drzewa i krzewu z okolic Chlewisk; ich grzbiety pokrywa kora, a wewnątrz wypełnia szufladka wyłożona mchem, w której umieszczono próbki drewna (w przekroju, heblowane i politurowane), latorośl z kwiatem i owocem, liście, wiórki, trociny, węgiel, popiół, szkodniki żerujące na tym drzewie i opis botaniczny.

*Dwór w Chlewiskach
(obecnie hotel)*

*Mansion in Chlewiska
(now hotel)*

Zespół podworski. Tradycja wiąże początki obronnej rezydencji w Chlewiskach z osobą kasztelana Piotra Dunina ze Skrzynna, (+1153). W wieku XIII właścicielami Chlewisk byli Odrowążowie – ród rycerski pochodzenia morawsko-czeskiego – którzy w okresie monarchii piastowskiej i za Jagiellonów doszli do dużego znaczenia, zyskując wielkie dobra ziemskie, godności kasztelanów i starostów, wreszcie stanowiska na dworze królewskim. Za ich przyczyną w Koneckim rozwinęło się w XIII w. skupisko osadnicze, a jednym z ośrodków były Chlewiska (dawniej Chlewiszcza), pierwotnie wieś służebna, której nazwa wywodzi się od hodowli trzody (chlew). Od nazwy wsi jej właściciele

przyjęli nazwisko Chlewiccy, pozostając przy herbie *Odrowąz*; podobna zmiana nazwiska nastąpiła w Szydłowcu – od nazwy wsi Odrowążowie przybrali nazwisko Szydłowieccy. W obu tych ośrodkach Odrowążowie zbudowali umocnione grody: w Szydłowcu w rozlewisku rzeki, na usypanej i ufortyfikowanej wyspie, w Chlewiskach – nad rzeczką, na nadsypanym wzgórzu. Nie znamy wyglądu chlewiskiego grodu ani powstałego w jego miejscu średniowiecznego zamku, gdyż nie prowadzono tu badań archeologiczno-architektonicznych. Przyjmuje się, że nowożytny dwór zbudowany w 1605 r. przez Wawrzyńca Chlewickiego, powstał drogą rozbudowy wcześniejszej siedziby.

Chlewiska były od średniowiecza ośrodkiem klucza dóbr; w początkach XVI w. klucz liczył 20 wsi i folwarków. Jednym z głównych źródeł dochodów była produkcja żelaza w dymarkach, kuźnicach wodnych, w wielkich piecach i fryszerkach, z wykorzystaniem okolicznych złóż rudy (syderytu). Chlewicy władali tymi dobrami prawdopodobnie do 1768 r.; po nich właścicielami byli Józef (kasztelan radomski) i Aleksander (starosta radomski) Potkańscy, a w latach ok. 1804-1831 r. Stanisław i Roman Sołtykowie; żonie Stanisława, Karolinie z Sapiarów (+1814), poświęcony jest nagrobek klasycystyczny w miejscowym kościele.

Chlewiską rezydencję i gospodarstwo dworskie obsługiwała liczna służba (85 osób w 1662 r.). Za Potkańskich i Sołtyków służbą pałacową zarządzał marszałek dworu; urząd ten świadczył o wysokiej pozycji społecznej właścicieli.

W odwecie za działalność patriotyczną i obywatelską Sołtyków dobra chlewiskie w 1839 r.

zostały skonfiskowane i jako własność rządowa oddawana w dzierżawę (w obawie przed konfiskatą majątku, żona Romana Sołtyka, Konstancja, z pomocą dyrektora Banku Polskiego Henryka Łubieńskiego oraz zatrudnionych w Chlewiskach inżynierów górniczych Jacka Lipskiego i Antoniego Klimkiewicza, doprowadziła w 1832 r. do utworzenia spółki, która wydzierżawiła go na kilka lat). W roku 1863 dobra chlewiskie odkupił za kwotę 381 480 rs. syn Romana Sołtyka, również Roman, austriacki generał-major, jednak wkrótce (1867) sprzedał kuzynowi Marcelemu Sołtykowi. W tym czasie na majątek składały się: folwarki w Chlewiskach, Pawłowie i Smagowie, 21 wsi, wielkie piece w Nadolnej, Stefankowie i Aleksandrowie, fryszerki w Koszorowie, Romanowie i Goworku, pudlingarnia w Pawłowie, walcownie sztab i blach w Pawłowie i Jabłonicy, drutarnia i cegielnia w Rusinowie, kopalnie rudy: Aleksandra, Karol i Maurycy, młyn w Stelmowie.

W latach 1895-1912 r. kolejnymi właścicielami stali się hr. Ludwik Broel-Plater (1844-1909) i jego syn Konstanty (1872-1927); za Platerów Chlewiska przeżywały rozkwit gospodarczy (rozbudowa majątku i huty żelaza). W roku 1912 nabył je hr. Władysław Pusłowski. Po II wojnie światowej dawny dwór użytkowały różne instytucje (m.in. szkoły, poczta) i przedsiębiorstwa (ośrodek wypoczynkowy Cementowni Wierzbica); od 1999 r. w odrestaurowanym zespole mieści się ośrodek hotelowo-szkoleniowy Manor House.

Obecny pałac składa się z 2 murowanych, piętrowych budynków stykających się pod kątem prostym. Starszy jest budynek główny (zachodni), w którym zachowały się kamien-

Stajnia z 1896 r. w zespole podworskim w Chlewiskach (obecnie ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy Manor House)

A stable from 1896 in the ex manor in Chlewiska (now a training centre Manor House)

ne obramienia okien, a wewnątrz sklepione kolebką piwnice i pomieszczenia na parterze nakryte sklepieniem kolebkowo-krzyżowym, z kamiennym portalem. Jego fundatorem (co poświadcza tablica inskrypcyjna wmurowana w skarpę sąsiedniego budynku) był Wawrzyniec Chlewicki (+1613), którego piękny nagrobek można podziwiać w miejscowym kościele. Późnorenesansowy dwór został gruntownie przebudowany i rozbudowany w XVIII i 1. ćwierci XIX w. za Potkańskich i Sołtyków, przybierając formy klasycystyczne (m.in. boniowany parter i narożniki). Za Stanisława Sołtyka pracami kierował arch. Fryderyk A. Lessel (1767-1822), autor klasycystycznych pałaców oraz odbudowanego ostatnio ratusza w Warszawie.

*Kapliczka z figurą
św. Jana Nepomucena*

*Wayside shrine with the figure
of Saint John Nepomucen*

W obrębie wzgórza pałacowego zachowały się murowane, sklepione piwnice gospodarcze. W pobliżu pałacu znajdują się zabudowania dawnego folwarku, gdzie za Ludwika Platerra w 1896 r. wzniesiono z kamienia stumetrowej długości stajnie; znajdujący się w pobliżu zegar w ceglanej obudowie (ufundowany w 1902 r. z okazji imienin Konstantego Platerra) ustawiono ostatnio w centrum wsi.

Wokół pałacu rozciąga się 8-hektarowy park krajobrazowy założony w początkach XIX w. przez Sołtyków, ze stawami i okazami starodrzewia; rosną tam m.in.: tulipanowiec, cis pospolity, dęby błotny i szypułkowy, lipa szerokolistna.

Naprzeciwko zespołu pałacowego, pośrodku stawu, stoi malownicza kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena.

Huta żelaza. Obecną hutę zbudowało w 1892 r. Francuskie Towarzystwo Metalurgiczne w miejscu wielkiego pieca wzniesionego przez Sołtyków przy pomocy sprowadzonych z Francji specjalistów. Ówczesny zakład według relacji Juliana Ursyna Niemcewicza produkował w 1811 r. ok. 500 cetnarów żelaza, z którego wytwarzano szyny, gwoździe, blachy, kotły, osie, garnki i żelazka do prasowania. W latach 1895-1912 właścicielami huty byli Broel-Platerowie (Ludwik i jego synowie Zygmunt i Konstanty), którzy dobudowali odlewnię; kolejnymi właścicielami byli: Władysław Pusłowski, Polsko-Niemiecka Spółka Akcyjna Elibor, a w 1938 r. Huta Pokój w Rudzie Śląskiej. W 1939 r. zakład przejęli Niemcy i przez kilka miesięcy utrzymywali w ruchu. Od roku 1940 zespół wielkopiecowy pozostał nieużytkowany; w pozostałych bu-

Zakład hutniczy w Chlewiskach z końca XIX w.: zespół wielkiego pieca z odlewnią oraz budynek kuźni i warsztatów mechanicznych – obecnie muzeum techniki

Smelting works in Chlewiska from the end of the 19th century: the blast-furnace unit with the foundry and the building of smithies and machine-shops – now the museum of technology

*Rysunek oryginalnej windy wodnej
zaopatrującej wielki piec
(repr. plakatu)*

*Drawing of the original water
lift (repr. of a poster)*

dynkach produkowano po wojnie maszyny rolnicze i siatkę ogrodzeniową. W roku 1997 zakład przejęła gmina w Chlewiskach. Zakład wielkopicowy składa się z kilkunastu budynków produkcyjnych i pomocniczych. Przy wejściu znajduje się portiernia, waga wozowa konna oraz laboratorium i budynek administracyjny, a za nimi kuźnia i warsztaty mechaniczne. W głębi, po lewej stronie stoją 3 piece – prażarki rudy, usytuowane przy murze oporowym podtrzymują-

*Lokomotywa kolejki wąskotorowej
zbudowanej w 1922 r., łączącej hutę
w Chlewiskach z kopalniami rudy
żelaza i stacją kolejową
w Szydłowcu*

*Engine of the narrow-gauged
railway constructed in 1922;
it joined the smelting works in
Chlewiska with iron ore quarries
and the railway station in
Szydłowiec*

cym nasyp, którym wwożono rudę i wsypywano od góry do pieców. Po prawej stronie znajduje się zespół zabudowań wielkiego pieca, do którego przylegają: wieża wyciągowa (tzw. gichtociąg wodny), hale dmuchaw i nagrzewnic dmuchu oraz hala odlewnicza z żeliwiakiem. Z tyłu mieszczą się: budynek modelarni, magazynów na węgiel drzewny oraz łaźnia. Hutę zaopatrywano w wodę ze zbiornika utworzonego na dopływie rzeczki Szabasówki (w miejscu obecnego zalewu) oraz ze stawów zasilanych ciekami i źró-

1

2

3

4

Zespół wielkiego pieca:

1. wielki piec do wytopu żelaza zbudowany z cegły szamotowej;
2. pamiątkowa tablica żeliwna;
3. kolumny nagrzewnic obudowanych ściankami z cegły, w których za pomocą gorących spalin ogrzewano powietrze;
4. hala dmuchaw parowych, skąd tłoczono powietrze do wielkiego pieca

Blast-furnace unit:

1. blast-furnace for smelting of iron, erected from fire-clay brick;
2. a commemorative cast-iron plate;
3. reheater columns built with sides from brick in which air was heated by hot combustion gases;
4. a hall of steam blowers from where air was pressed to the blast-furnace

dłami leśnymi; wodę doprowadzano muremowanym kanałem podziemnym do zbiornika w budynku gichtociągu. Dodatkowo wodę czerpano ze studni o głębokości 12 m. Rudę żelaza przywożono z kopalni w okolicach Skłobów; w 1922 r. transport konny zastąpiła kolejka wąskotorowa, która wywoziła produkty huty do stacji kolejowej w Szydłowcu (rozebrano ją w końcu lat 40.). Rudę po wyprażeniu i węgiel drzewny dostarczano do wielkiego pieca w pojemnikach (kiblach) o pojemności ok. 800 kg – wysoką na 20 m windą wodną i wsypywano od góry przez otwór zwany czeluścią lub gichtą do szybu. Dla osiągnięcia odpowiednio wysokiej temperatury (ok. 1600°C) do wytopu żelaza stosowano dmuchawy o napędzie parowym oraz nagrzewnice powietrza (w formie ceglanych pieców) i kompensatory. Żelazne dmuchawy o wydajności 0,5 i 1 m³ na minutę, z wielkimi kołami zamachowymi wyprodukowano w Warszawie (Fabryka machin hr. A. Zamoyskiego) i Paryżu (Firma Varrall, Elwell i Poulot). Warszawska dmuchawa z 2 kotłami parowymi o ciśnieniu 3-4 atmosfer stanowi cenny i rzadki zabytek techniki wielkopiecowej przełomu XIX i XX w. Wielki piec miał pojemność 38,4 m³; w ciągu doby wytapiano 13-15 ton surówki. Uzyskiwaną w trakcie wytopu płynną surówkę wlewano do form przygotowywanych w modelarni. Huta w Chlewiskach będąc unikatowym zabytkiem techniki jest udostępniona do zwiedzania od 1957 r. jako oddział Muzeum Techniki w Warszawie. Od roku 2002 organizuje się tu „Święto żelaza i stali” z pokazem wytopu żelaza w tradycyjnej dymarce.

Nieistniejący od 1906 r. drewniany kościół w Gąsawach Plebańskich, skąd w XV w. przeniesiono parafię do Jastrzębia (repr. J. Wiśniewski, 1911)

Wooden church in Gąsawy Plebańskie (nonexistent since 1906), from where the parish was transferred to Jastrzęb in the 15th century (repr. by J. Wiśniewski, 1911)

JASTRZĄB

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Parafia r.-kat. w Jastrzębiu sięga początkami 1435 r., kiedy biskup Zbigniew Oleśnicki poświęcił w niedawno lokowanym mieście kościół, włączając do nowej parafii sąsiednie Gąsawy Plebańskie z ich kościołem i uposażeniem. Jastrzęb wraz z okolicznymi wsiami (m.in. Mirowem) wchodził do 1789 r. w skład klucza iłżeckiego rozległych dóbr biskupów krakowskich. W roku 1677 drewnianą świątynię zastąpiono murewaną; ostatnia przebudowa w latach 1909-1928 (projektu arch. Jarosława Wojciechowskiego) nadała kościołowi formy neoromańskie. Usytuowany na wzniesieniu kościół w Jastrzębiu dominuje – podobnie jak kościół w Wysokiej – w rozległym krajobrazie.

Z dawnego kościoła zachowały się: kamienny portal z ozdobnymi drzwiami żelaznymi w prezbiterium oraz rzeźba przedstawiająca głowę św. Jana Chrzciciela (obecnie w por-

*Kościół z 1677 r. w Jastrzębiu
(repr. J. Wiśniewski, 1911)*

*Church from 1677 in Jastrząb
(repr. by J. Wiśniewski, 1911)*

tal, pierwotnie w ołtarzu głównym, umieszczona na misie), a także epitafium Anny Dądzibosonki herbu *Pobóg* (+1670) z rymowaną, staropolską inskrypcją. Szczególną wartość przedstawiają obrazy: Matki Boskiej z Dzieciątkiem z końca XVI w. oraz pochodzący z Gąsaw Plebańskich obraz Matki Boskiej Bolesnej z 1636 r. w barokowej sukience.

*Obraz Matki Boskiej Bolesnej z 1636 r. w kościele w Jastrzębiu
(pierwotnie w Gąsawach Plebańskich)*

*Painting of God's Sorrowful Mother from 1636 in the church
in Jastrząb (originally in Gąsawy Plebańskie)*

Współczesny widok kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Jastrzębiu

Present view of Saint John the Baptist's Church in Jastrząb

Rzeźba przedstawiająca głowę
św. Jana Chrzciciela – pierwotnie
na misie, w ołtarzu głównym,
obecnie w portalu w prezbiterium

Sculpture representing the head
of Saint John of the Baptist
– originally on a platter in the
main altar, now in the presbytery
portal

Cmentarz rz.-kat. Na cmentarzu grzebalnym na uwagę zasługują liczne nagrobki z miejscowego piaskowca, m.in. Edwarda Angiewicza (+1923), przemysłowca, ziemianina, sędziego pokoju miasta Szydłowca oraz bramka z napisem upamiętniającym założenie nekropolii w 1879 r.

OROŃSKO

Zespół podworski, obecnie Centrum Rzeźby Polskiej. Wieś i folwark Orońsko – niegdyś w dobrach szydłowieckich, w 1828 r. zakupione przez rząd Królestwa Polskiego od ostatniej właścicielki, Anny Sapieżyny – wziął w dzierżawę, a w 1834 r. zakupił gen. Franciszek Ksawery Christiani.

Christiani urodził się 4 XI 1772 r. w Dukli, zmarł w Warszawie 7 VI 1842 r. Po odbyciu studiów technicznych w Austrii podjął pracę w austriackiej dyrekcji dróg. W 1819 r., w następstwie starań Jacka Małachowskiego z Końskich, został dyrektorem Dyrekcji Generalnej Dróg i Mostów Królestwa Polskiego; na tym stanowisku przepracował 23 lata, kładąc podwaliny pod nowoczesne drogownictwo polskie. Christiani przyczynił się do wykształcenia polskiej kadry inżynierów, wydając instrukcje i pierwszy w Polsce podręcznik budowy dróg. Był też autorem albumów zawierających techniczne projekty domów zajezdnych i widoki wybitniejszych budowli Królestwa Polskiego. Do roku 1842 wybudował 2195 km dróg bitych z mostami na 20 traktach (m.in. liczący 285 km trakt krakowski). Pamiątką traktu brzeskiego z Warszawy do Terespoła jest zachowany w Warszawie 14-metrowy żeliwny obelisk z płaskorzeźbami Pawła Malińskiego, przedstawiającymi widoki Warszawy, Siedlec i Brześcia, oraz sceny z budowy traktu, odlany w zakładach rządowych w Samsonowie.

Dziełem Christianiego było stworzenie w miejscu dawnego majątku orońskiego – złożonego z ponad 30 drewnianych budynków – koncepcji nowoczesnego zespołu dworskiego z reprezentacyjną zabudową, parkiem i ogrodami. Prace rozpoczęto od parku i kaplicy. Murowaną kaplicę wzniesiono według projektu Chri-

*Neorenesansowy pałacyk-willa w Orońsku, obecnie muzeum
XIX-wiecznych wnętrz dworskich*

*Neo-Renaissance little palace-villa in Orońsko,
now the museum of 19th manor interiors*

Wnętrze pałacyku w Orońsku:
salon i buduar

*Interiors of the little palace in
Orońsko: salon and boudoir*

stianiego w 1841 r. w stylu klasycystycznym, z doryckim portykiem kolumnowym, tympanonem z Okiem Opatrzności i napisem na belkowaniu OMNIA VIDIT (wszystko widzi). Wewnątrz znajdują się: obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem Alfreda Schouppègo i żeliwne epitafia, medaliony i tablice pamiątkowe, m.in. płyta poświęcona Christianiemu. W kaplicy do 1978 r. odprawiano nabożeństwa dla mieszkańców Orońska.

Około roku 1853 wdowa po generale, Amelia z Hiblów, podjęła budowę nowej rezydencji według projektu arch. Franciszka Marii Lanciego (1799-1875), autora m.in. zespołu pałacowego w Końskich i kościoła w Borkowicach. Bryłę parterowego pałacu w formie neorenesansowej willi, wzbogacają ryzality i narożna wieża (ryzalit zachodni i wieżę dobudowano ok. 1886 r.). Główne wejście akcentuje przesklepiona nisza i wysunięte kolumny zwieńczone alegorycznymi rzeźbami kobiet ze snopem zboża i wieńcem kwiatów, a nad portalem – herb własny Christianich *Jarosław*. W niszach elewacji umieszczono antykizujące popiersia autorstwa Władysława Milkuszycy.

Pałac i kaplica stanowiły dominanty kompozycyjne parku krajobrazowego zaprojektowanego w 1838 r.; podporządkowano im układ ścieżek i osie widokowe, podkreślone szpalerami i alejami. Istotną rolę w kompozycji parku spełniają stawy Kaskada i Rolina oraz ciek wodny, a także liczne elementy architektoniczno-rzeźbiarskie, m.in. kamienny obelisk (wystawiony jeszcze przez Christianiego) i wolno stojące hermy w bramie wjazdowej. Spośród kilku rzeźb sprowadzonych w latach 50. XIX w. przez Amelię Christiani

Fragmety parku podworskiego: staw Rolina

Fragments of the ex manor park: the pond Rolina

Kaplica z 1841 r. w parku podworskim

Chapel from 1841 in the ex manor park

Okaz wiązu w parku podworskim

Specimen of the elm tree in the ex manor park

z radziwiłłowskiego zwierzyńca przy zamku w Szydłowcu, zachowała się rzeźba Heraklesa z Anteuszem, stojąca na cokole z płasko-rzeźbionymi insygniami radziwiłłowskimi, popiersiem rycerskim na tle panopliów oraz panopliami; być może sportretowanym rycerzem trzymającym regiment (oznaka dowódcy wojsk) był jeden z trzech synów Mikołaja K. Radziwiłła „Sierotki”. Na osi wzdłużnej pałacu wzniesiono palmiarnię z neogotycką fasadą, przebudowaną potem na oficynę mieszkalną oraz oranżerię, zaprojektowaną przez Schouppègo, przystosowaną za czasów Brandta na pracownię malarską (pawilon „malarnia”).

Od strony zachodniej, odgródzonej od zespołu reprezentacyjnego murem i latryną w formie egipskiego pylonu, zlokalizowano zabudowania folwarczne, wznoszone do początków XX w.: spichlerz, stajnie z wozownią, stodoły i obory, wozownie i kuźnię.

W roku 1877 rezydentem w Orońsku został słynny już wówczas malarz, Józef Brandt. Urodzony 11 II 1841 w Szczepieszynie, umiejętności malarskie nabył w pracowni Juliusza Kossaka, z którym wyprawiał się na Ukrainę i Podole; podróże te wywarły przeemożny wpływ na jego twórczość. W roku 1862 podjął studia w Królewskiej Akademii Sztuk Pięknych w Monachium i niebawem zasłynął jako twórca oryginalnych, brawurowych kompozycji batalistycznych (np. *Chodkiewicz pod Chocimiem*, *Czarniecki pod Koldyngą*) i rodzajowych (głównie z życia Kresów Wschodnich: obozy, tabory, wyścigi, czaty, targi końskie, polowania, huczne wesela, kozackie zabawy i zaloty). Szybko zdobył uznanie i rozgłos, stając się jednym z najbar-

Rzeźba Heraklesa z Anteuszem z radziwiłłowskiego zwierzyńca pod zamkiem w Szydłowcu, od lat 50. XIX w. w parku w Orońsku

Sculpture of Heracles with Antaeus from Radziwill zoological garden at the Castle in Szydłowiec, from the 1850s in the park in Orońsko

dzień wziętych malarzy europejskich. W Monachium był główną postacią kolonii polskich artystów, skupiających się wokół pracowni założonej w 1867 r., w której zgromadził cenną kolekcję militariów i okazów rzemiosła artystycznego. Z Orońskiem wiązała Brandta przyjaźń z Aleksandrem Pruszkim, wnukiem Amelii Christiani; w 1877 r. ożenił się z wdową po nim, Heleną i odtąd zjeżdżał tu każdego lata. W Orońsku prowadził dom otwarty i stworzył żywy ośrodek kulturalno-artystyczny, nazywany Wolną Akademią Orońską. Zmarł w Radomiu 13 VI 1915 r. i tu został pochowany.

Po Brandtach właścicielami majątku, liczącego w okresie międzywojennym ponad 675 ha, została rodzina Daszewskich. W roku 1942 dobra przeszły pod zarządek niemiecki (w tym czasie ogołociono pałac i poniszczono rzeźby parkowe), a po wojnie zostały znacjonalizowane i przejęte przez Państwowe Gospodarstwo Rybackie. W pałacu rozlokowały się szkoła podstawowa, ośrodek zdrowia i administracja PGR; opuszczony w 1971 r. był bliski ruiny.

Początkiem Ośrodka Rzeźbiarskiego w Orońsku były plenery „Spotkania rzeźbiarskie”, których plonem stała się w 1965 r. ekspozycja rzeźb w podworskim parku. W latach 1965-1980, dzięki inicjatywie Związku Polskich Artystów Plastyków i Towarzystwa Przyjaciół Rzeźby w Orońsku (któremu w 1971 r. przekazano administrowanie pałacu i parku), przez Orońsko przewinęło się 233 rzeźbiarzy (w tym 51 cudzoziemców).

W roku 1981 Minister Kultury i Sztuki powołał Muzeum – Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku, które przejęło zespół zrujnowa-

Plaskorzeźby na cokole – herb Radziwiłłów Trąby, portret rycerza trzymającego regiment oraz kompozycje z elementami uzbrojenia (tzw. panoplie)

Bas-reliefs on the plinth – the coat of arms of Radziwiłłów Trąby [Trumpet]; the portrait of a knight with a regiment and elements of the armament (so-called panoplies)

nych zabudowań podworskich wraz z 12,5-hektarowym parkiem. Odbudowa i przystosowanie zespołu do nowych funkcji trwało 12 lat; pracami kierował dyrektor centrum Tomasz Palacz.

W odrestaurowanym pałacu umieszczono muzeum XIX-wiecznych wnętrz dworskich (gabinet Brandta, salon, buduar, sypialnia, jadalnia), w kaplicy – wystawę obrazującą historię i tradycje artystyczne Orońska. W odtworzonej oranżerii urządzono galerię rzeźby, a w parku wyeksponowano elementy architektoniczno-rzeźbiarskie z XVII-XIX w. oraz współczesną rzeźbę plenerową. Zabudowania folwarczne przystosowano na pracownie i warsztaty Ośrodka Pracy Twórczej Rzeźbiarzy, z których korzysta co roku ok. 200 artystów polskich i zagranicznych; w dawnym spichlerzu znajduje się hotel. W roku 1992 powstał nowoczesny pawilon mieszczący Muzeum Rzeźby Współczesnej (projektu arch. Wojciecha Gęsiaka).

Centrum dokumentuje współczesną rzeźbę polską, organizuje liczne wystawy, sympozja, spotkania z artystami i krytykami sztuki (m.in. międzynarodowe forum dla profesorów i studentów wyższych szkół artystycznych), imprezy (np. „Imieniny Pana Józefa” – Brandta, „Majówka ze sztuką”), koncerty (m.in. w ramach Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Kameralnej i Organowej Radom-Orońsko). Centrum jest także wydawcą rocznika „Rzeźba Polska”, kwartalnika rzeźby „Orońsko”, monografii rzeźbiarzy, serii „Seminaria orońskie” oraz katalogów wystaw.

*Muzeum Rzeźby Współczesnej w Orońsku:
Fragment ekspozycji „Alfabet rzeźby ... abc.
Wystawa rzeźby Adama Myjaka „Dekada”*

*Museum of Contemporary Sculpture in Orońsko:
1. a fragment of the exhibition “The Alphabet
of Sculpture ... abc”; 2. The exhibition of the
sculpture of Adam Myjak “The Decade”*

Bibliografia (wybór)

Powiat szydłowiecki nie był dotychczas przedmiotem opracowań naukowych. Jedynie miasto Szydłowiec doczekało się wielu studiów, przede wszystkim K. Dumaty: *Przyczynki do dziejów kamieniarstwa w Szydłowcu* („Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu” 1964: 4), *Z dziejów kultury i obyczajów mieszczan Szydłowca w XVI i w pierwszej połowie XVII w.* („Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1964: 2), *Studia z dziejów Szydłowca* (tamże, 1967: 4), *Szydłowiecka produkcja rzemieślnicza w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, jej organizacja i formy zbytu* (tamże, 1975: 9), *Szydłowiec – ośrodek preindustrialny* („Studia Kieleckie” 1987: 1). Również opublikowane materiały sesji popularnonaukowych w Szydłowcu zawierają liczne odnośniki do źródeł i literatury naukowej: *Z dziejów Szydłowca* (1993), *Hrabstwo szydłowieckie Radziwiłłów* (1994), *Studia z historii Szydłowca* (1995), *Zamek szydłowiecki i jego właściciele* (1996), *Żydzi szydłowieccy* (1997), *Z dziejów parafii szydłowieckiej* (1998), *Szydłowiec. Z dziejów miasta* (1999), *600 lat parafii św. Zygmunta w Szydłowcu* (2001). Ich uzupełnieniem jest książka J. Piwka *Szydłowiec i dobra szydłowieckie w pierwszej połowie XIX wieku* (1996). Szczegóły bibliograficzne zawiera też ostatnio wydana popularna monografia D. Stomińskiej-Paprockiej *Szydłowiec i okolice* (2003).

Pradzieje ziem między Wisłą a Pilicą zarysował A. Kokowski *Pradzieje i wczesne średniowiecze*, w: P. Pierściński *Między Wisłą a Pilicą. Skarby przyrody i kultury* (2001) oraz J. Kuczyński i M. Żurowska *Stan badań archeologicznych powiatu Szydłowiec* (mpis, Biblioteka Publ. w Szydłowcu, 1974).

Terytorium powiatu szydłowieckiego i jego dzieje prezentują m.in.: *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego* (1810: t. 2, nr 16); M. Wilczyńska *Ziemia radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu* („Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1967: 1); *Atlas województwa kieleckiego* (1970); T. Mencil *Galicja Zachodnia 1795-1809* (1976); I. Stefańska, W. Urban *Powiat radomski w XVI wieku* („Biuletyn Radomskiego Tow. Naukowego” 1983: 1-2); *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku* (1993); F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek* (1994); D. Kopertowska *Nazwy miejscowe województwa radomskiego* (1994); artykuły w pracy zbiorowej

Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość (2001): Z. Guldona *Region świętokrzyski w świetle metodologii historii*, J. Z. Pająka *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego* i G. Miernika *Spory wokół kształtu terytorialnego województwa kieleckiego w latach 1944/1945-1950*; J. Swajdo *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 roku* (2005). Z wcześniejszych publikacji można wymienić: M. Balickiego i T. Lipińskiego *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym* (1844); F. Siarczyńskiego *Opis powiatu radomskiego* (1847); J. U. Niemcewicza *Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 r.* (1859); *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (1880-1900); S. Ingłota *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku* (1925).

Dzieje Orońska i okolic przedstawia monografia T. Palacza *Orońsko – miejsce i ludzie* (1997). Szkice historyczne i wspomnienia zawiera wydana w 2005 r. praca zbiorowa *Stefanków nasza mała ojczyzna*, m.in. informacje dotyczące tradycji przemysłowych tej wsi.

Struktury kościelne i historię parafii omawiają: J. Wiśniewski: *Dekanat radomski* (1911) i *Dekanat konecki* (1913); S. Litak: *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym* („Sprawozdania z czynności Tow. Naukowego KUL” 1959: 4) i *Kościelne podziały administracyjne w Radomskim w XVI-XVIII w.*, w: *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej t. 2* (1996); B. Kumor *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1-4 (1998-2002); W. Gałązka *Obecne terytorium diecezji radomskiej w ciągu wieków*, w: *Historia et ius. Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. H. Karbownika* (1998) i *Terytorium parafii Chlewiska na przestrzeni wieków* („Kronika Diecezji Radomskiej” 2001: 10).

Miejscowe rody rycerskie są przedmiotem studiów K. Górskiego *Ród Odrowążów w wiekach średnich* (1927) i M. Friedberga *Rozsiedlenie rodów rycerskich w województwie sandomierskim* („Pamiętnik Świętokrzyski” 1931).

Losy ziemiaństwa w XX w. opisał A. Grodziński *Losy ziemian w powiecie radomskim*, w: *Ziemiaństwo polskie 1920-1945* (1998).

Przeobrażenia przestrzenne wsi udokumentowała B. Szurkowa *Zmiany układu przestrzennego wsi kieleckiej od XIII do połowy XX w.* (1998).

Materiały źródłowe do ludności Szydłowca opracowali: F. Kiryk *Przyczynki do dziejów Szydłowca w pierwszej połowie XVII stulecia*, w: *Cała historia to dzieje ludzi. Studia z historii społecznej ofiarowane prof. A. Wyczańskiemu* (2004); W. Gałązka *Kłęski elementarne w XVII i XVIII w. w księgach metrykalnych Szydłowca*, w: *Księga pamiątkowa ku czci ks. prof. B. Mrzaka* (2005); W. Kurzępa *Struktura społeczna Szydłowca w latach 1918-1939* (praca mgr, 1987). Źródła dotyczące służby pałacowej w Chlewiskach opracował W. Gałązka (referat wygłoszony 4 IX 2005 w Chlewiskach).

Herby miasta Szydłowca oraz Jastrzębia i Wierzbicy opisuje K. Głowacki *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII-XX w.* (2001).

Dziejom staropolskiego górnictwa, hutnictwa oraz techniki poświęcone są prace: B. Zientary *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV-XVII w.* (1954), artykuły w „Roczniku Świętokrzyskim” (1962: 1), *Słownik polskich pionierów techniki* (1986) oraz J. Szczepańskiego *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w 1. połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich* (1997) i Z. Guldona *Staropolski Okręg Przemysłowy*, w: P. Pierściński *Staropolski Okręg Przemysłowy* (2001) oraz *Niezwykły świat techniki. Najciekawsze zabytki w Polsce* (tekst A. Dylewski), 2005.

O szydłowieckich Żydach pisali m.in.: A. Penkalla *Gmina i cmentarz żydowski w Szydłowcu* („Ochrona Zabytków” 1989: 2); R. Wieczorek *Ludność żydowska w Szydłowcu w latach 1918-1939* (praca mgr, 1995); *Cmentarz żydowski Szydłowiec. Lista nagrobków zarejestrowanych* (2000); K. Urbański: *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim* (2003) i *Almanach gmin żydowskich województwa kieleckiego w latach 1918-1939* (2007); G. Miernik, S. Lorenc-Hanusz *Przechować pamięć tamtych dni. Przewodnik po zabytkach kultury żydowskiej Szydłowca* (2007).

Powstania narodowe omawiają artykuły w „Roczniku Świętokrzyskim” (1971: 2) oraz monografie D. Czachowskiego (R. Pietrzykowski, 1983) i M. Langiewicza (H. Rządowska, 1967), a także książka W. Saletry Kra-

kowskie i Sandomierskie w czas powstania listopadowego (2006).

Wydarzenia II wojny światowej opisują: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939-1945. Województwo radomskie* (1980); T. Barszcz „Piorun” *Podziemie zbrojne w Szydłowcu 1939-1945* („Gazeta Szydłowiecka” i „Głos Szydłowiecki” 1990); P. Zarzycki *Południowe Zgrupowanie Armii „Prusy” we wrześniu 1939 r.* (2001), a o działaniach hubalczyków M. Szymański *Oddział majora Hubala* (1986). Przyczynki do działalności Armii Krajowej zawierają materiały sesji naukowej *Armia Krajowa. Okręg Radomsko-Kielecki* (1999) oraz publikacja *Szkice biograficzne członków Armii Krajowej. Podobwód Szydłowiec* (2000).

Mecenat kulturalny Szydłowieckich charakteryzują prace: J. Kieszkowskiego *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki zygmunto-wskich czasów* (1912) i W. Pocięchy *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia* (1949), Radziwiłłów zaś – T. Bernatowicza *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej* (1998) oraz monografia T. Kempy *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”* (2000).

Tradycje kulturalne regionu oraz szczegóły biograficzne osobistości prezentują: *Polski Słownik Biograficzny* (od 1935); S. Łoza *Architektki i budownicowie w Polsce* (1954); *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających* (od 1971); J. Szczepański *Kielecki słownik biograficzny. Architektki i budownicowie* (1990); M. Pieniążek-Samek *Słownik biograficzny. Kielce XVII-XVIII wiek* (2003); T. Palacz: *Ziemia szydłowiecka w historii i kulturze Kielecczyny* (1971) i *Skarbczyk pamięci* (2005); *Z ziemi radomskiej i dla niej* (1998); M. Pawłowska *Tradycje kulturalne Szydłowca* (praca mgr, 2005).

Zabytki powiatu szydłowieckiego omawiają: J. Kieszkowski *Z wycieczki do Radomia i Szydłowca odbytej w 1897 r.* („Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1897); S. Tomkowicz *Z wycieczki do Królestwa Polskiego* (tamże, 1912); *Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej* (1916); T. Szydłowski *Ruiny Polski* (1919); A. Król *Kasper Fodyga budowniczy chęciński z XVII w.* („Biuletyn Historii

Sztuki” 1951: 2-3); D. Kaczmarzyk *Rzeźby nagrobkowe Jakuba Monaldiego* („Biuletyn Historii Sztuki” 1952: 3); E. Krygier *Kronika konserwatorska – województwo kieleckie* („Ochrona Zabytków” 1952: 1); A. Bartačkowa i M. Kosińska *Szydłowiec. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta* (mpis, Pracownie Konserwacji Zabytków w Warszawie, 1958); *Katalog zabytków sztuki w Polsce T. 3: Województwo kieleckie*, z. 5: *Powiat konecki* (1958), z. 10: *Powiat radomski* (1961); M. Walicki *Malarstwo polskie. Gotyk, renesans, wczesny manierizm* (1961); Z. Świechowski *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków* (1963); *Sztuka w Krakowie 1350-1550. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie* (1964); J. A. Miłobędzki *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich, w: Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych* (1965); W. Puget *Z dziejów zamku w Szydłowcu* („Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1967: 4); *Zagłębie Staropolskie. Przewodnik po zabytkach hutnictwa* (1967); W. Twardowski *Szydłowiec – zamek. Badania ratownicze* („Informator Archeologiczny” 1969); B. Wolff-Łozińska *Malowidła stropów polskich 1. połowy XVI wieku* (1971); A. Oborny *Zabytki ruchome ziemi szydłowieckiej* (mpis, Biblioteka Publ. w Szydłowcu, 1973); B. Szurowa *Szydłowiec, ul. Kąpielowa 5. Dom drewniany z 1781 r.* (mpis, Pracownie Konserwacji Zabytków w Kielcach, 1974); B. Guerin *Zamki w Polsce* (1974); M. Rumin *Ikonaografia zabytków Kielecczyny w malarstwie do 1944 r. Katalog wystawy w Muzeum Świętokrzyskim w Kielcach* (1975); W. Puget *Przyczynki do działalności Stanisława Samostrzelnika. Malarstwo ścienne w budowlach fundacji Szydłowieckich*, w: *Renesans. Sztuka i ideologia* (1976); J. A. Miłobędzki *Architektura polska XVII wieku* (1980); T. Żurawska *Polskie powozy* (1982); H. Kozakiewiczowa *Rzeźba XVI wieku w Polsce* (1984); Z. Choluż *Ratusz w Szydłowcu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych* („Biuletyn Kwartalnik Radomskiego Tow. Naukowego” 1985: 3-4); J. Cwiertak *Problemy konserwatorskie małych miast na przykładzie Szydłowca* (tamże); K. Dumala *Plac rynkowy w Szydłowcu. Układ przestrzenny, formy zabudowy, funkcje* („Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986: 1); E. Pustola-Kozłowska *Ratusz w Szydłowcu* (tamże); D. i B. Paproczy

Materiały z inwentaryzacji zabytków Szydłowca (mpis, Woj. Konserwator Zabytków w Radomiu, 1986-1988); T. i Z. Sabatowie *Szydłowiec woj. radomskie. Cmentarz grzebalny rzymskokatolicki* (mpis, Parafia pw. św. Zygmunta w Szydłowcu, 1986); J. Tajchman *Stropy drewniane w Polsce. Propozycja systematyki* (1989); *Architektura gotycka w Polsce* (1995); J. Gadomski *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1500-1540* (1995); J. Lewicki *Stropy kasetonowe w Polsce* („Biuletyn Historii Sztuki” 1998: 3-4); Władysław Aleksander Malecki *1836-1890. Katalog wystawy monograficznej* (Muzeum Narodowe w Kielcach, 1999); P. Rogólski, B. Polakowska *Radomskie. Szlakiem zabytków* (1998); *Leksykon zamków w Polsce* (2001); P. Pierściński *Między Wisłą a Pilicą. Skarby przyrody i kultury* (2002); A. i R. Sypkowie *Zamki i warownie ziemi sandomierskiej* (2002); W. Kowalski *Do zmarłych wstania swego za pewnym wodzem Kristusem. Staropolskie inskrypcje północno-zachodniej Małopolski* (2004); S. Makarewicz *Późnogotycki ołtarz Wniebowzięcia NMPanny w Szydłowcu* (2006); I. Przybyłowska-Hanusz *Kapliczki, krzyże, figurki jako pomniki przeszłości i świadkowie czasów współczesnych* (2007).

Dziedzictwu kulturowemu i środowisku przyrodniczemu poświęcone są publikacje: J. Fijałkowski *W widłach Wisły i Pilicy. Wzdłuż kamiennego progu* („Słowo Ludu – Magazyn”, 1984); *Radomskie wędrówki regionalne. Przewodnik edukacji regionalnej* (2000); C. T. Zwolski *Radom i region radomski. Turystyka, krajoznawstwo, kultura* (2003); J. Urban, W. Kowalski *Szydłowiec. Miasto na kamieniu. Interdyscyplinarna ścieżka ekologiczna* (2000 i 2003).

Materiały dotyczące powstania i działalności szydłowieckiego muzeum zawiera wydawnictwo *30 lat Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu* (2005), zaś działalność Międzywojewódzkiej Pracowni Konserwacji Dzieł Sztuki w Szydłowcu omawia N. Szunke w *Katalogu prac konserwatorskich wykonanych w latach 1967-1977* (1977).

Współczesne problemy społeczno-gospodarcze powiatu szydłowieckiego prezentuje opracowanie Starostwa Szydłowieckiego z 2004 r. *Strategia rozwoju powiatu szydłowieckiego 2004-2020*.

SZYDŁOWIEC DISTRICT IN MAZOVIAN VOIVODESHIP

The book is the first, popular account of the history and natural and cultural values of the area of the present district [*powiat*] Szydłowiec, which was established 200 years ago.

District Szydłowiec, covering an area of 450 km², is situated in the southern part of the Mazovian Voivodeship [*województwo mazowieckie*] and borders on the Świętokrzyskie Voivodeship. It includes 5 communes: Szydłowiec, Chlewiska, Jastrząb, Mirów and Orońsko. The capital of the district is the town of Szydłowiec (population 13,000), situated at the national roadway E-7 from Warsaw to Krakow. The area of the district is characterised by a varied relief: the southern wooded part, formed in the Lower and Central Jurassic periods, with eminences exceeding 300 m over sea level (the highest hill – Altana is 408 m high), belongs to the Kielce-Sandomierz Upland, while the northern part, formed from the Quaternary post-glacial sediments, is part of the Radom Plain.

A historical outline, political and economic determinants

The region has rich industrial traditions, and its natural resources (first of all iron ores and

sandstone) have been exploited for thousands of years. In the Stone Age, deep brown flint was mined for the manufacture of tools and weapons in the area of Orońsko. During the Roman period iron smelting and smithing based on local irons developed. Iron was smelted in blast furnaces fuelled by charcoal. Mining, stonework and metallurgy, known since the Middle Ages, continued to be the economic base of the region.

During the time of the First Republic (until 1795), the area of the present district belonged to the Sandomierz Voivodeship and Radom District, part of historic Małopolska (Little Poland); after the third partition of Poland (1795) the Szydłowiec region was occupied by the Austrians; after their defeat in 1809, the region became part of the Duchy of Warsaw; and after the Vienna Congress in 1815 it was incorporated to the Kingdom of Poland, connected with Russia by personal union; the Szydłowiec region remained in the sector of the oppressive Russian annexation until World War I. In the period of the Second Republic (1918-1939) and in the years 1945-1974 the Szydłowiec region belonged to Kielce Voivodeship, while in the years 1975-1998 it was part of the new Radom Voivodeship, and since 1999 it has been in the Mazovian Voivodeship.

Szydłowiec became the capital of the district in 1810; however, in 1842 it was included in Opoczno District, next Końskie District; the *starostwo* [county] was restored in the years 1950-1974 and on 1 January 1999.

This area became the property of the Odrowąż family, owners of extensive estates in Małopolska from the 12th century. It was bounded on the north by other estates and on the east and south it adjoined the estates of Krakow bishops (Jastrząb, Mirów) and the Cistercian estates in Wąchock (Wierz-bica, Bzin). The Church *latifundia* survived – until 1789, and the estates of the families Odrowąż-Szydłowiecki (later Radziwill and Sapieha) until 1828. In the Middle Ages they were scarcely inhabited due to extensive forest areas and low grade soil. Apart from villages, miners' settlements were established there (excavation of stone, iron ores and peat); besides, there were also settlements of producers of charcoal, tar and potash (product obtained from wood ash); millers' and foundry settlements were built near rivers. Urbanisation appeared on this area relatively late, i.e. in the 15th century. Privileges of location were granted to Szydłowiec, which became the main (now the only) town in the region, and to Jastrząb. In the 12th-15th centuries a chain of Roman Catholic parishes developed. They belonged to the archdeacon in Radom in the Krakow diocese.

The municipal market-settlement Szydłowiec was established probably in the late 14th century, and in 1470 King Kazimierz Jagiellończyk granted it the Magdeburg right. The favourable development of Szydłowiec was due to its owners – the Odrowąż-Szydłowiecki, who

achieved prominence during the period of the Piast and Jagiellon monarchy; they achieved the dignities of castellans and *starosts* [county officials] and positions at the king's court. The town of Jastrząb was founded in the 1420s by the Krakow bishop Wojciech Jastrząb.

The greatest development of the Szydłowiec region occurred in the 16th and the first half of the 17th centuries. Szydłowiec, as the centre of Szydłowieckis' estates, and from 1548 Radziwills' estates, obtained numerous commercial privileges, e.g. in 1512 the right of the storage of iron produced in the region. Iron was a commodity sold, amongst others, to Krakow and Lithuania. Iron was produced in ironworks in which charcoal and water energy were used for smelting and processing in smithies (wires, nails, tools and weapons). The average annual output of the ironworks amounted to 16 tonnes, and smelting of 1 tonne of iron required up to 5 tonnes of iron ore and the same amount of charcoal. The Old Polish water smithy with the pressure hammer and wooden bellows can be seen in Stara Kuźnica near Końskie. The Old Polish Industrial District, which included, amongst others, works in the area of Chlewiska, Szydłowiec and Jastrząb, was the oldest, and by the end of the 19th century, it was the greatest mining and metallurgical centre on the Polish territory; in the 16th century it played the prevailing role in the Polish metallurgy of iron.

Due to building investments undertaken by the owners of estates (they erected or rebuilt brick residences and founded churches in Szydłowiec and Chlewiska), and also by the rich burghers of Szydłowiec (who built tenement houses and the town hall) – the 17th

century witnessed an intensive exploitation of local deposits of sandstone and its processing in masons' workshops. Elements of architecture and sculptures in Warsaw tenement houses and in the Royal Wawel Castle in Krakow were made from the Szydłowiec sandstone. Besides, millstones, hand-mills and whetstones were produced.

The town of Szydłowiec had multinational residents: the presence of Scotsmen was recorded in 1576; they settled in 21 towns of the Sandomierz Voivodeship from the mid 17th century. The presence of Jews is confirmed from the late 16th century, and a community of Italians lived in Szydłowiec in the first half of the 17th century. The Italians played an important role in the economic life of the town and the region as businessmen, merchants, builders, stonemasons and foundry men.

In villages, which were the property of the nobility and the Church, farming cultivation and manufacturing economy (mills, windmills, fulling-mills, breweries) were concentrated in numerous manors, where serfs worked.

From the mid 17th century the area of the present Szydłowiec District went through a period of decline and stagnation; the causes were wars, e.g. the Polish-Swedish wars, frequent epidemics and fires. The economic boom occurred in the 18th century thanks to the restoration of metallurgical production, in which modern technologies of smelting in blast furnaces were applied (the annual output of a blast furnace amounted to approx. 200 tonnes of pig iron) in the environs of Chlewiska (Stefanków, Nadolna, Aleksandrów). These facilities had finery forges for decarburisation and elimination of waste ad-

mixtures of pig iron. Favourable conditions for the development of ferrous metallurgy occurred in the first half of the 19th century, particularly after the repurchase of Szydłowiec County in 1828 by the Exchequer, within the framework of the capitalist industrialisation of the country undertaken by the government of the Kingdom of Poland. Specialists brought from Germany (mostly graduates of the Mining Academy in Freiberg in Saxony) and from Great Britain played a significant role in the modernisation of mining and metallurgy, e.g. puddling furnaces were introduced from 1838.

Transformations in the Kingdom of Poland were stopped as a result of political, social and economic sanctions imposed by the tsarist authorities after the national risings of 1831 and 1863, which were supported by the residents of the region. Apart from that, brick-building ousted gradually the prevailing wooden building, and the transport of raw materials and industrial products, as well as farming produce and craft products was facilitated by the construction and modernisation of roads (in 1834 the Warsaw Krakow tract through Orońsko and Szydłowiec), and from 1885 – the railway line from Dąbrowa Górnicza to Dęblin through Kielce and Radom (near Szydłowiec and Jastrząb).

Szydłowiec became then – and is to this day – an important stonework centre. Sandstone, extracted in quarries (the greatest active quarry is in Śmilów), was used in construction industry as wall and facing stone. Besides, architectural elements, sculptures and numerous wayside figures and tombstones and other useful objects were made from sandstone.

From among many industrial establishments which were built at the end of the 19th and in 20th centuries, mention should be made of numerous quarries, metal-works, tanneries and the last charcoal blast furnace erected in Chlewiska in 1892. At that time Szydłowiec also became known for the production of britzskas, and in the interwar period for the production of car bodies; driving gears were brought from France and chassis were executed in Warsaw. The assembled vehicles were the first taxis in Poland to operate in Warsaw from 1928. Significant transformations occurred in the countryside, where peasantry was enfranchised in 1864. It caused the fall of the manor economy and cut down the economic base of the landed gentry, although they extorted modernisation of farming, dissemination of machines and agricultural tools (e.g. in the estates in Pawłów, Omięcín, Łaziska).

The area of the present district suffered a lot during the two world wars. In the years 1914-1915 it was a site of combat between Russian troops and those of Austria-Hungary and Germany; the Austrian occupation followed in 1915-1918 as result of which industrial plants were destroyed and agriculture ravaged. In September 1939 regular units of the Polish Army fought with the German forces (8 September 1939 in the area of Barak near Szydłowiec), and from October 1939 to April 1940 – the partisan squad of Major Henryk Dobrzański “Hubal” continued resistance. In retaliation the Germans exterminated several villages, killed several hundred peasants (244 male residents of the village Skłoby), and in the following years

they committed many executions and transported forced labourers to Germany. The terror of the invader affected the Jews in the Szydłowiec ghetto; in 1942 and 1943 they were transported to the extermination camp in Treblinka. Among several underground organisations the greatest activity was evinced by the Home Army (*Armia Krajowa*), which – apart from sabotage and diversion actions, undertook fight with the Germans within the framework of the action “Storm” in 1944 (aid for Warsaw Rising between 1 August and 2 October 1944), amongst others at Antoniów and Ciechostowice. After the war members of the Home Army were persecuted and repressed. War destructions and plunders during 5 years of the German occupation and huge population losses were felt many years after the war.

Natural values

The south-western part of the district (communes: Chlewiska and partly Szydłowiec) were included in 1983 in the area of protected scenery “The Przysucha-Szydłowiec Woodland”, which embraces a part of compact forest complex of the former Świętokrzyskie Forest. It is characterised by exceptional natural values: multispecies woodland stands with the predominance of the fir-tree and forest habitats (alder swamp, forest growing on dry land, peatbog), reservations of yew-tree, water sources and water courses. The diverse scenery create sandstone hills which are cut by deep valleys.

On the area of the pleated Przedgórze Ilżeckie [Ilża Foreland] in the southeastern and the central part of the district occur original rock

forms (sandstone outcrops), e.g. on Góra Piekło [Hell Mountain] in the commune Mirów.

The natural wealth of the district also includes natural plant habitats (48 species) with stands of the native fauna, including 150 species of birds (mostly protected), and 33 relics of living nature, such as beeches, common oaks and chestnut oaks, yews, Norway maples and sycamore maples, small and large leaved linden trees, black poplar, wych elm. Monumental trees can also be met in the post-manor parks in Chlewiska, Krzcięcin, Mirów Stary, Łaziska and Orońsko, and the concentration of ancient oaks – south of Mirów.

Cultural values

The town of Szydłowiec has been the most important centre in the district since the Middle Ages. In the past it was the seat of the Szydłowiecki estates, and from the mid 16th century the seat of the counts Radziwills. The favourable economic development bore fruit in the 16th century and the first half of 17th century, which resulted in the construction of the church and castle, the town hall and tenement houses, whose remains were documented in 1795 by Zygmunt Vogel in his painting of the Great Market. These historic monuments have survived to the present day and enhance the attractiveness of the town.

To most precious and original ancient monuments in the district include the late Gothic St Sigismund's church in Szydłowiec, erected from local sandstone in the years 1493-1525. The mastery of architecture and decorated masonry and rich interior decorations, made by the most outstanding builders, sculp-

tors and painters, were to be the evidence of the aspiration of the founders, Odrowąż-Szydłowieckis, who treated the temple as their ancestral mausoleum. It was enriched by Radziwills' endowments in the 17th century. St Stanislas Church in Chlewiska, founded by the Odrowązs, is older than the Szydłowiec parish church. Its Romanesque remains have been preserved in the temple erected in the early 16th century and extended in 1924. The 17th century St John the Baptist's Church in the locality Jastrzębiec, which belonged to Krakow bishops, was given neo-Romanesque forms in the years 1919-1928 by Architect Jarosław Wojciechowski.

From among numerous noble residences only a few have been preserved: the castle in Szydłowiec and the palace complex in Orońsko; today they are culture centres; and the manor house in Chlewiska has been adapted into a tourist hotel. Both in Szydłowiec and in Chlewiska, their owners, the Odrowązs, built (probably in the 13th-14th centuries) fortified castles: in Szydłowiec in the flood waters of the river, on a heaped and fortified island; in Chlewiska on a hill near a brook. In the 15th century the Odrowąż-Szydłowieckis raised a brick castle in the place of a former one. It consisted of a residential building and a gate tower connected with the defence wall. In the years 1515-1526 it received the form of a Renaissance stately residence. The castle owes its present look to the reconstruction undertaken in the first quarter of the 17th century by the Radziwills and conducted by the Italian builder Kasper Fodyga (Gaspare Fodige). The castle houses the unique Museum of Folk Musical Instruments, the

Szydłowiec Culture Centre and the Public Library. The manor house in Chlewiska, situated on the hill in the park, was built in the early 17th century in the place of the earlier abode of the Odrowąż family, and in the 18th and the first quarter of the 19th centuries it was extended in classicistic forms.

Situated in the scenic park, the manor in Orońsko, with a neo-Renaissance little palace, designed by Architect Franciszek M. Lanci (now a museum), has been since 1983 the seat of the Polish Sculpture Centre, where Polish and foreign artists create their works.

An original work of the Renaissance architecture is the town hall in Szydłowiec, with a high tower, helmet and an attic, raised in the Great Market in the years 1602-1629 by Kasper Fodyga. Rebuilt after destructions in the 19th century and in the years 1914 and 1945, it is the seat of the town authorities, and the spacious cellars cut in the rock house a restaurant. The original columns from the turn of the 17th century, witnesses of the old law – the pillory and the place where condemned to death were stigmatised – stand in front of the town hall.

A trace of the numerous Jewish community in Szydłowiec is the cemetery at Wschodnia Street, with 3,100 stone tombstones from the years 1831-1942, which makes it one of the greatest Jewish necropolises.

The iron foundry in Chlewiska, erected in

1892, is an unique monument of technology. It operated until 1940 using charcoal as fuel. Now it is thrown open to the public as a department the Museum of Technology in Warsaw. Of special interest is the headframe (so called *gichtociąg*) with a water crane, hall of blowers with flywheels and steam-boilers and the hall of reheaters. To blast-furnace had a capacity 38.4 m³; 13 tonnes of pig-iron were smelted within twenty-four hours.

A special manifestation of public activity was the development of centres which exerted both economic and cultural influence in the area. In the 16th and in the first half of the 17th centuries Szydłowiec as a multicultural town was one of such centres. In the 19th and 20th centuries such centres included Chlewiska thanks to the activity of their owners: Sołtyks and Broel-Platers, and Orońsko – the seat of Christianis and Brandts. Outstanding politicians, artists, engineers and social workers were active in these centres; the contributed to the development of civilisation and culture in the region.

Chlewiska boasts of Wiktor Kozłowski (†1858), a distinguished forester, author of hunting and forest dictionaries and the admirable “Library from Forest Trees”, kept in the Diocesan Museum in Sandomierz. An original cast-iron monument in the form of a shattered oak was erected in the cemetery in Chlewiska in memory of Kozłowski.

Translated by Andrzej Diniejko

